

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ

77194/3
Дуб.

НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ

Д^р Софія Парфанович
Львів, вул. Зиблікевича 51/1.

Амз.

06,10

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ

ПОВІСТЬ

БІБЛІОТЕКА
ФИЛИПА ВОЯЧУКА

Л Ь В І В

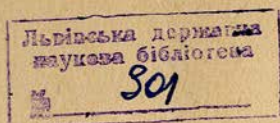
1 9 3 8

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ 1. 32.

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 32.

45(2-ya)5-644

2011.

Z drukarni Wydawniczej Spółki „DŁO”, Lwów, Rynek 10.
Друкарня Вид. С-ки „Діло”, Львів, Ринок 10. Тел. 229-26.

— Бачі, вон гол? — почув з моста жіночий голос. Глянув вгору, а там стояла дівчина з коротким ясным волоссям і над нею сонце, яке його сліпило. Крім цього „брав” саме новий пструг і Березівський вліпив очі на воду, понад якою скакала мушка його вудки. Коли по хвилинці знову споглянув на міст, сонце знад голови дівчини знову засміялося йому до очей. Розумів, що його питалася по-мадярськи: — Дядьку, є риба?

— Вон, вон — відповів і знову зорив за мушкою, що танцювала понад водою.

— Пістронг?

— Пістронг.

По-мадярськи не вмів, але знаючи, що в мадярському багацько слів перенятих із славянських мов, догадався, що вона питає, чи він має пструги.

— Іген (так), пістронг.

Тоді дівчина промовила дзвінким голосом якесь довше речення по-мадярськи, з якого не розумів уже ні слова.

— Нем йов тудок мадяруль. (Не розумію добре по-мадярськи).

— Звідуюся вас, чи не хотіли б мені продати

кілька пстругів і що схочете за кільо? — заговорила вже по-українськи.

— Зараз іду! — відповів.

Глянув на годинник — доходила перша, вже й так мусів вертатися, приятель, в якого жив, вже певно чекав на нього з обідом. Скрутив скоро вудку, одягнув на себе блюзу, з води при березі витягнув довгу лозину, на якій були нанизані пструги й виліз із корчів. Як видрапався на насип перед мостом і станув проти дівчини, обидвое здивувалися. Вона не бачучи його добре згори назвала „бачі”-дядько, а тут стояв перед нею молодий, інтелігентний мужчина, добре і чисто одягнений. Але й він немало здивувався. Праворуч і ліворуч стрімкі, високі та скелісті гори, зарослі сумними соснами, смереками й буками. Країна дика, аж в ухах лящало — а тут молода панночка — коротке, ясне волосся, шовкова, ясна блюзка, що передавала виразно приваби її молодого тіла.

— Риба є! — промовив весело.

— Вибачте... зачервонілася. — Я не бачила вас згори, думала, що то ловить рибу один з наших знайомих селян. Прошу не гніватися! — склонила голову і обернулася в напрямі села.

Уклонився трохи прибільшено, як на променаді панночкам у місті.

— Нічого не сталося. Чи знаєте українця інжиніра, який тут управляє державними маєтками? Це мій приятель, ми разом були на війні, тепер я в нього.

— Пана Смеречанського знаю, був кілька разів у нас.

— Я — доктор Березівський — і простягнув руку.

— Маргітка Долинаєва, вчителька.

— Ви хотіли купити в мене пстругів, а тепер вже знаєте, що я ловлю їх для забави. Отже прошу — і він простяг до неї довгий прут з нанизаними на ньому пстругами.

— Як мені від вас брати?

— Від мене ви не візьмете, бо сам вам занесу. Панно Маргітко, йдете в село? І я туди, дозволи-те, щоб ми йшли разом?

Пішли.

„Хто він? „Хто вона?“ — ставили собі обидвоє питання. А що жінки говіркіші, ніж чоловіки, то він довідався скоріше, хто вона. Дочка місцевого священника, вчителька... верталася від товаришки з поблизького села... О, перед війною були ліпші часи, донька священника не потребувала бути вчителькою, тепер тяжко, частина села перейшла на православ'я. Як взялося тут православ'я? — Точно не знала... Один селянин з їх села був перед війною в Америці, недавно вернувся, знову кудись поїхав і там його висвятили на православного попа. За ними пішла його родина й частина села. Чому саме? Уніятське духовенство говорить між собою по-мадярськи, а той селянин-піп не вмів по-мадярськи й селяни уважають його за свого.

— А що ви тут робите? — спитала щиро.

— Я з того боку Карпат і звідси до села, де я виріс, недалеко, та досить далеко я обходив, заки попав сюди. Воював я під Львовом, під Києвом. Коли наша армія, знеможена тифом і голодом, до-

горяла, я опинився в Одесі. Большевики вилували нас, українських старшин, і розстрілювали. Я скривався. Зустрів знайомого німецького старшину і він подбав за посвідку, що я німець-полонений і я втік кораблем — Чорним Морем, Середземним, попри Гібральтар, у німецьку пристань Кіль, звідти до Відня, врешті сюди. Тут, на Закарпатті, я стояв у 1914 році як Січовий Стрелець і тепер знав, що тут потрібно учителів, професорів, усяких урядовців, тому й приїхав. Пів року якимось перекрутив, аж мій приятель Смеречанський попросив мене до себе. Я вже майже два тижні в нього. Читаю, блуджу по горах, граюся над плесом ріки.

— Як вам подобається наш нарід?

— Чим нижча культура, тим більш усяких забобонів. Всі незнані причини явищ — тут заступлені демонами, гине людина — для них якийсь опир приходить уночі і висисає кров, перестала корова давати молоко — це відьма, треба відьму таємничою силою перемогти. Нині зранку я йшов понад дикий гірський потік і зайшов у такі дебри, в такі безвісті, що й мене огорнув якийсь дивний неспокій. Я аж тепер почав розуміти, чому в таких околицях родиться віра у демони. Я закидував вудку далеко на плесо й тягнув вершком води до себе мушку, як нагло до моєї мушки кинувся з коріння старого бука водяний вуж, нікому не шкідливий, а мені здавалося, якийсь передпотоповий велитенський змій. Я вхопив камінь і вцілив у його голову. Вуж став повзти скелистим берегом вгору. Я знову вимірив камінчиком у його голову, а він зісунувся із скелі у воду... Кілька хвилин пізніше

я пішов під міст і там — ви стояли. Сонце було над вашою головою і мені привиділося, що це — якась дивна істота.

— Повітруля? — спитала, сміючися.

— Що це повітруля?

— Вірять, що це злісна відьма, яка летить з вітром, з бурею, ломить дерева, вивертає хати.

— Так я не думав, панно Маргітко. Але я побачив дивну дівчину з сонцем на голові. Саме тоді, як я думав про демонів, добрих і злих. Які дивні бувають зустрічі, правда?

Мовчала. Вони дійшли до перших хат у селі.

Село — як всі села на південному боці Карпат, заселені жидами. Їдеш селом і бачиш, що вся земля при битій дорозі забудована жидівськими домиками, а в них крамниці з розмальованими вивісками, коршми, звідки і в робучий день несеться п'яна пісня. Скрізь тут жиди, які живуть усякими можливими способами, про які звичайній людині і не присниться, що з того можна вижити.

Кільки разів Березівський сюди переходив, завжди огортав його якийсь дивний сум, як після програної битви. Старі люди памятали час, коли всі селянські хати були при битому шляху, що вів серединою села. Тепер селянські хати на узбіччях і під вершками як гнізда ластівок.

— Пане, заміняймо! — крикнув до Березівського якийсь жид, що вибіг з крамниці. — Завтра шабас, за рибу даю телятину, без костей на вагу!

В середині села стояла церква, при церкві по-півство.

— Тут я дома.

Подав їй рибу при самих воротах.

— Поправді не знаю, як мені від вас, пане докторе, брати рибу... але прошу заходьте до хати...

— Панно Маргітко, тепер саме полудне, час обіду... Знаєте... от що мені прийшло на думку, ви скажіть ці пструги красно усмажити, а я ввечір з приятелем заїдемо до вас.

— Добре! — втішилася такою розвязкою.

— До побачення!

— До побачення!

II

В товариша вже чекали з обідом. Тут у часі війни пограблено державний маєток, а теперішній його управитель-емігрант не знаючи, як довго тут буде, не брався умебльовувати кімнати. В одній — колишньому сальоні — стояли тепер міхи збіжжя, у другій лежала на підлозі кінська упряж, у третій господарське дрібне знаряддя, а у шостій кімнаті жили обидва товариші. Насередині кімнати стояв довгий, грубий стіл, мабуть з якогось уряду, біля нього кілька крісел різної форми та коліру. Стіл був застелений — прочитаними часописами, на яких лежали ложки, ножі та вилки — знову всі інші.

— Де риба? — спитав товариш.

— Зловив всього одну, але і цієї не був усилі принести.

— Зірвалася?

— Ні, ще й мене хотіла затягнути.

Приятьель перехилив допитливо голову.

— Я стрінув на мості за селом Маргітку Долинаєву і відпровадив її додому. Я дав їй двацять пстругів, вона спече їх і запросила нас на вечерю.

— Мадяронка, як всі тутешні попи та їх родини.

„При чому тут мадяронка, чи хоч би мадярка, коли йде про красу?!” — подумав Березівський, а відповів тільки:

— По українськи чудово говорить.

— Живе в українському селі, то й як мала б не уміти?! Бачу, припала тобі до душі.

— Гарна дівчина, чому не мала б припасти до душі?! — І по хвилині додав: — Що-ж! Любов і смерть однаково володіють на світі, чи мир чи війна, хоч і такий час як нині.

Березівський належав до людей щирих, безпосередніх і сам любив таких. І Маргітка видалася йому такою... Та чи міг знати, чому саме вона йому подобалася?

Був змучений. Від самого досвітку до обіду скакав по каменях понад річкою, по обіді й кинувся на постіль. Ця постіль була як і „накритий” стіл — збита з простих дощок якимсь домашнім майстром, закрита покрівцями місцевої роботи. Ці покрівці завжди пригадували Березівському місце в Енеїди, де посла Енея, приносячи Латинові дари, розхвалювали покровець:

*Но можна стіл ним застиляти
І перед ліжком простиляти
І тарадайку закривать...*

Кинувся Березівський на постіль і потонув у півсні. Дівчина з сонцем над головою. Воював чоловік тільки літ за рідну справу, а тепер мав би вязатися з не-українкою? „Цілком чоловік здурів — думав сам про себе — в біді, без місця, без заробітку, а дівчина йому в голові... Чи він знає, що в ній сидить?” Здається нам часто, що ми пізнали людину, а ми перечитали тільки наголовок книжки і переглянули кілька перших сторінок...

...А може й ця друга — буде як і перша?

Та що було б варта життя, якби уява не прикрашувала його сонними маривами?

III

Маргітка ввійшла з рибою до кухні й положила вязанку на стіл.

— Відки це? — спитала мама.

— Дивна пригода! — відповіла донька. — Я верталася від Еми, а на мості перед селом бачу, що хтось ловить рибу. Був у корчах, я була певна, що то старий Ферко і заговорила до нього, чи не продав б мені кілька пстругів. А він по модярьськи не розумів. Виліз із корчів інтелігент, несе рибу, і представляється: доктор Березівський.

— Як? — спитала мати — доктор Березівський. Відки доктор взявся в корчах? В нашому селі? Ловив рибу? Який доктор?

— Це приятель інжиніра Смеречанського, щ тут добрами управляє.

— Як виглядає?

— Красний хлопець, чорняве волосся, так нижче трицяти років, доктор філософії, професор гімназії. Я риби не хотіла брати, а він уклонився і каже, що риби не ловить на продаж, а коли мені треба, то тешек, хай беру! — Як мені від вас брати? — кажу. — Від мене ви не возьмете, бо сам вам занесу! — сказав.

— Доктор філософії, але відки?

— Він — українець, мандрував по війні по світі, тепер прийшов до нас емігрантом. Чекає на місце професора гімназії... Зробив мені дарунок із 10 пстругів... — добре вихований, — сказав, що в часі обіду ніяково йти, заїде з приятелем ввечір до нас поспробувати те, що зловив.

— То він прийде? Дівчино, що ти зробила? Стрінула незнайомого і затигла його в хату? Що він подумає про тебе й про нас всіх?

— Я його не тягнула... Він сам запросився. І що ж я мала йому сказати?

— Ну, ну, але тут щось не так як повинно бути.

— Що не так? Прошу мені сказати, що я могла? — допитувалася донька.

— Не знаю, та щось воно не так...

Паніматка звертала дуже велику увагу на зверхні форми і мала навіть кілька книжок про „добрий тон у товаристві”. Вона знала, як молода дівчина має поводитися в товаристві молодих людей, на забаві, при столі, в часі гостини, на проході, при перелазі, і навіть що має робити, коли човен серед води вивернеться, але як має поводитися дівчина, коли з корчів вийде молодий хло-

печь, представиться, дасть дівчині рибу, ще занесе ту рибу додому, ще й запроситься на вечерю — їй Богу про такі випадки в її книжках нічого не було.

— Це все з того, що ти сама пішла. Знаєш, перед війною не сміла сама дівчина йти із села в село!

— Але ж, мамцю, я не зробила нічого злого, ні нетактовного.

Мама не була зовсім вдоволена такою відповіддю. „Доктор філософії, пристійний, добре вихований, ще й подобався Маргітці... — то тим більш супроти нього треба бути, ну як би так сказати...”

Сказала донці накривати до столу, а сама вийшла в сад, де панотець сидів в тіні смерек, читаючи малярський часопис. Паніматка переповіла все, що довідалася від Маргітки і закінчила своїми сумнівами, що тут якось не дотримана форма.

— Чи не було б добре, щоб може ти зайшов під вечір до інжиніра Смеречанського? Він мені не дуже то подобається... ніби то інтелігентний, а не вміє по малярськи. А цей Березівський напевно такий самий. Але вже запросила, нехай приходять.

— Добре, добре — відповів панотець. — Під вечір можу зайти і попрошу їх обидвох до нас. Та чого ти наперед журишся? Може той доктор вже й жонатий, а може більше ніколи його тут не побачимо... емігрант: нині тут, завтра там, як вітер із широкого поля

IV

Коли Березівський прокинувся із сну, добре позіхнув і задумався. Коло нього лежала розкрита книжка віршів. Узяв її до руки, але не міг читати.

Почув через відкрите вікно, як на подвірі хтось питався за Смеречанським, а за хвилину його приятель увійшовши до кімнати шепнув:

— Ходи, старий піп*) прийшов, питається за тобою.

Березівський побачив перед собою рослого мужчину, добре збудованого з усмішкою на лиці.

— Я старий рибар, хочу бачити того пана господина доктора, що так уміють ловити пструги. О, колись були тут пструги, тепер їх нема. І як то їм удалося тільки їх зловити? — питався Березівського, промовляючи до нього через третю особу звеличної множини. Березівському ставало смішно із „пана господина”, як прославляли часто старші закарпатські інтелігенти незнайомих, не знаючи, з ким мають діло, з паном, чи з господином.

— Припадок! — відповів Березівський. — Трапилося сліпій курці зерно.

— І у них таксамо говорять? Красно сказано: сліпій курці зерно. Я прийшов запізнатися з таким славним рибарем та ще прийшов і запросити їх обидвох, щоб ласкаво зайшли нині вечором до нас. Щось двацять красних пстругів ви

*) В Карпатській Україні слово піп не є образливе, як не було образливе і в давній Україні.

були ласкаві дати моїй доньці. А нас в хаті тільки троє, не зімо самі. Отже прошу зробити нам честь та загостити до нас. Вони дали рибу, я вино і у ворові (спілці) яюсь переможемо ту біду, яку вони нам ласкаво зробили.

— Приємність і честь буде по нашому боці!

— А тепер прошу їх ласкаво сказати, як то вони ловили? На мушку, чи на червака? З поплавцем, чи без поплавця, бо я ловлю звичайно з поплавцем, короткий прут і коротка вудка. Хоч правда, перше условие, щоб міг рибар зловити рибу — щоб риба загалом була. Та не кожний це розуміє і кілька з того комедій.

— І кілька трагедій у житті — промовив Безрівський. — Приятель вірить у приязнь приятеля й на ній будує, батько і мати вірять у геніяльність свого сина, молода дівчина незнайомому!

— Це ви добре сказали! — відповів панотець. — Молодий хлопець залюблюється до дівчини, думає в її серці знайти щире кохання, закидає вудку, а — там рибки нема!

— Є люди вперті, сліпі і самовпевнені... а взагалі то людська річ помиляться!

— Оповім вам історію. Тут у нашому селі за Мадярщини жив нотар, добрий рибар, цей мало коли вернувся знад ріки з порожніми руками. Це зробило його гордим. Ось одного разу сидів він та ще й старий учитель в мене в саді під смереками. Старий учитель замітив те, що я тепер, що щоб рибу зловити, вона мусить бути. На це нотар каже, що коли й нема риби, то він її знайде і що нема води, в якій він не зловив би риби. Старий

учитель заперечив. „Пять літер вина, що всюди, де тільки є вода, зловлю тобі пструга!” — І два кіля ковбаси, що не зловиш! „І печений індик, що зловлю!” Заложилися. Я свідком. — Бери вудку й ходи! — І старий учитель завів нотаря на мое подвіря, виніс мидницю повну води й поставив на середині подвіря. — Лови!

— І що далі? — запитав Березівський.

Другого дня мали ми красну гостину в саді нотаря, бо слово, то є слово.

Панотець відійшов, а Березівський роздумував, чого то старий приходив: вінже-ж запросився сам, отже чого просив ще і старий? Хіба, що його запросини уважають за неважні?...

V

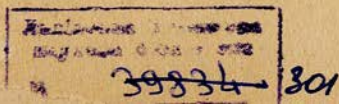
Коли ввечір приятелі входили на попівство, Березівський сказав:

— Як бачу — всі попівства по всіх українських землях однаковісенькі — в Галичині, чи над Дніпром, чи тут за Карпатами. Біла хата й огородець з цвітами по одному боці, двір по другому, на подвірі господарські будинки, собака, під хатою кіт, в сінях курка під ногами, а в кімнатах...

— Галя або Марійка! — кінчив приятель.

— І меблі мабуть однакові і повітря однакове. Тут їй Богу такий саме запах як на подвірі мого батька.

Під хатою не грівся кіт, курка не влізла їм у сінях під ноги, бо був вже вечір, але сіні не були

такі самісенські широкі, і такі темні, і не заложені всякими речами, як у його батька — а дуже чисті, і були майже передпокоем. В кімнатах, дорогі меблі, дорогі покривці, дороге начиння.

Панотець привитав їх і просив розгоститися:

— Вибачте, що по руськи, чи як вони рачать казати по українськи, не говорю цілком добре. Але де було навчитися? В школі вчили нас мало, дещо по церковнословянськи, а довкруги живий малярський світ.

— Але-ж ви, отче, цілком добре говорите по українськи — промовив Березівський.

— Дякую, що рачили мене похвалити. Говорю, але часом почую від вашого приятеля слово, якого ще не чув. По руськи чи як ви ласкаво кажете: по українськи в нас говорили тільки простаки. У вас, за Карпатами, ця мова ввійшла в школу, в уряди, тай література вже своя. Я сам десь мав щось Франка, про того лиса хитруна.

— Лис Микита.

— Так, то красна річ. То я читав у нашій „Науці”. Ну, ще десь був і Временник Ставропігійського Інституту. Був час, що я й вибирався поїхати до Львова, а може й до Києва, але родина, господарство та всякі журби... Ми-ж усі прийшли колись сюди ізза гір, але нас тут мало, відділені горами від своїх, своїм жили життям. Тепер у нас новий світ і все обернулося, мова простака йде горою. Що-ж, чоловік живе, зживається з обставинами, державою та її порядками. Як камінь поростає на місці і думає собі, що всі ці урядження, всі звичаї та закони держави — не-

змінні. Здається, що так як за наших днів — так завжди було на світі й так буде завжди. А тут прийде війна, мине одна ніч і як хвороба, що давно була в організмі придушувана — нагло вибухає... Так було і з нашою Мадярщиною.

— Доба національного відродження завдяки війні настала і в цій країні. Правда, багацько людей, які зжилися з мадярською культурою, не вернуться до нас. Але молоде життя йде своїм шляхом, — підтримав розмову Березівський.

— Правда, — каже панотець — як чуєте, я вмю ще по нашому і діти мої вмюють, але кільки є в нас таких священників, яких ця зміна заскочила несподівано й тепер вони не знають, на яку їм ступити? Не мають сили в собі, щоб виразно на одну дорогу ввійти. Перед мадярами вони мадяри, перед русинами — русини, перед чехами вони — славяни.

Розмова зійшла на ті великі зміни, які пережив український нарід за останню війну та революцію. Березівський і Смеречанський мали про що оповідати... як зійшли у походах усі рідні землі, як зазнавали великих подвигів і переживали страшні хвилини, як прибитий народ збудившись збирався на площі святої Софії в романтичній одежі, з довгими козацькими вусами...

Від споминів огорнув усіх поетичний настрої. Березівський підійшов до фортепіяну, ударив кілька акордів і заспівав: „Зажурились галичанки...”

Його голос не був концертний тенор, але був м'який, милий. За ним став підтягати басом Смеречанський.

— І я знаю одну пісню, яку тут уже давно співали — промовила Маргітка. Сіла при фортепіяні і затигла: „Ой не ходи, Грицю”. Березівський і Смеречанський і панотець підтягали й вийшов несподівано концерт.

— В нас стояв підчас війни коротко один українець старшина й навчив нас ще одну пісню. Ану заграй її, Маргітко. Як то починається? Ага: „Чом так скрито син сусіда...”

— Видно той старшина був якось нещасно закоханий, що витягнув таку стару пісню! — зашартував Березівський. Репертуар панотця і Маргітки — вичерпався тими двома піснями. Березівський і Смеречанський зачали співати пісні, що повстали на полі бою і старі козацькі і Українських Січових Стрільців.

У глухе закарпатське село, на попівство, якого старі стіни довгі роки чули тільки малярську пісню, влетіла як орел на синє небо — українська пісня. Найперше віхав у ці старі стіни святий Юрій на бистрому коні, озброєний, за ним Пречиста Мати, перед ними переходили полки під проводом Сагайдачного і Дорошенка.

Березівський переживав хвилини, які зродили ці вірші, знав їх авторів і вже не раз співав їх уночі, чи при вині, але ще ніколи не співав цих пісень з таким захопленням, як нині, у цьому глухому попівстві Закарпаття. Ці пісні, що колись ішли здобувати нові землі та нові душі, прилітали тут в українську родину, що була прийняла чужу культуру, затратила звязок із рідним краєм.

Старий священник не міг стримати свого зворушення.

— Я вихований в малярській культурі, ніколи і не був би подумав, що наша мова, яку тут всі називають простацькою, спосібна до таких гарних боєвих пісень. Ну, цілком якби по малярськи!

Березівський розумів: це була найвища похвала, яка тільки їй могла вийти з уст панотця. Його у малярських школах вчили, що найвища на світі культура малярська, найкраща поезія під сонцем — малярська, найкращий край на божому світі — Малярщина.

— А таки наші малярські — кращі! — не втерпіла паніматка.

— Чому саме наші малярські? — спитав панотець. — Наші, тоті, що їх тут панове співали...

— Іштеном! Іштеном!¹⁾ — майже скрикнула паніматка із великого дива, що таке слово почула з уст свого чоловіка. Вона ж віддалася за маляра, жила з маляром, увесь світ довкола неї був малярський, а тут нагло маєш! — Хто-ж ми такі?

— Жінко, ти того не розумієш. Ми не знали, що там, за горами живе наш простий народ, хоч і без шляхти тепер, але розвивається, великий, паном хоче бути на своїй землі. Ми не знали того, тобі дивно, що кожний хоче вертатися до свого

Паніматка ще кілька разів зідхнула: — Іштеном, Іштеном! — і здвигнула раменами.

¹⁾ Мій Боже! Мій Боже! (Іштен — Бог, словянське: істина).

Маргітка тимчасом просила Березівського, щоб деякі пісні переспівав удруге, вона їх ловила на фортепіяні, записувала слова.

— Такі самі пісні співали колись коштувці, правда їх побили, але ідея тих пісень не вмерла. Мадяри таки добилися свого.

Ще довго лунала пісня в темну ніч. Коли гості розходилися, промовив панотець:

— Несподівано приймний вечір зробив нам пан доктор. І хто то був би сподівався, що від пстругів, які нині добре брали на вудку, вийде такий красний вечір? І я колись їх ловив, може б ми так завтра пішли обидва й спробували закинути вудку?...

VI

Пізно вночі обидва приятелі верталися домів. Березівський думав над тим, з яким захопленням переймала Маргітка пісню народу, так мало досі їй знаного. Згадав, як кілька разів зустрічалися їх очі, якби зналися вже давно і тепер по довгому розстанню віднаходилися. Одночасно відчував тягар слова „емігрант”. Людина без заняття, без батьківщини. Його можна кожної хвилини викинути за границю як зайвого чужинця, за яким ніхто не заступиться.

— Над чим ти так задумався? — перервав приятель мовчанку.

— Зачав думати про еміграцію, і про те, що тут наші щойно стають свідомі того, хто вони,

якби у півсні, брате! Яке широке поле до праці, а так тяжко до неї дібратися!

Тиждень сидів Березівський у Новоселиці в приятеля і ходив з панотцем на пструги.

Пструги „не брали” ні одному, ні другому. Все те, що Березівський оповідав, було нове для панотця: і українське письменство і безмежні багатства України і те, чому ми програли війну.

Питання і відповіді, відповіді і знову питання. Березівський спостеріг, що світогляд панотця — і мабуть усіх попів Закарпаття — був такий самий, як світогляд українського православного духовенства України. Національної свідомости мало, тут і там уважало себе духовенство членом панівної нації і високо ставило авторитет. Березівський був вихований у чужій державі — його нація і чужа держава не були одно й те саме. До чужої держави та її установ він завжди ставився критично і висловив таку думку.

— Критично, то певно — відповів панотець. Людина не Бог і хоч стане міністром, генералом — завжди має свої хиби і ці хиби бачать інші люди. Чим хто більш інтелігентний, тим швидше спостереже більше хиб. Але таки міністр чи генерал завжди для мене лишається міністром чи генералом. Я мушу підтримувати його авторитет, інакше паде цілий устрій.

— Але як авторитет виходить нам на шкоду?

— Це правда, але коли ми безнастанно валимо чужі авторитети, то тяжко нам буде утримати пізніше свої! А щоб ти пропав! Знов зірвався мені пструг!

— Це правда і це я бачив уже нераз. Підчас короткого часу нашої держави, коли я мусів наказувати іншим, то часто надibuвав спротив між своїми, що і при змінених обставинах уважали своїм першим і найважнішим ділом — усіх критикувати, все обезцінювати, нищити, і думали, що це творча праця.

— Це наша велика національна хиба.

— Хто зна, чи цей спосіб думання і не був найважнішою причиною невдачі великого зриву. Легко було перемалювати всі доми у місті, легко й вибудувати нові шляхи для авт чи залізниць, тяжче змінити спосіб думання людей. Взагалі важко одиниці, що звикла тільки критикувати й обезцінювати — стати корисним членом громади, що підпорядковується іншим.

— Пане докторе, вам знов брав пструг!

— Його щастя, що я заговорився... Ще раз скажу, що причиною наших невдач — наша душа, яка не була всилі перемогти всі перешкоди. Перешкоди має кожний нарід на шляху свого розвою, таксамо як має перешкоди й кожний з нас у свому житті. Один їх перемагає, інший паде.

Та враз згадав Березівський про те, що в його народі та в його зриві було гарного, величного, що свідчило про любов, посвяту та лицарськість, про те, як прості вояки зносили терпеливо великі недостачі, як уміли викресати в собі моральну силу для загального добра. Оповідав про це все й відчував, що ці спомини як і українська пісня мають якусь таємну силу, що невидними руками хапають за серце. На другий день Березівський

мусів знов оповідати у прияві Маргітки про всякі военні пригоди.

Коли він згадав і про дівчат, що кидали родинний дім і йшли в бій, Маргітка аж підскочила на кріслі.

— То й дівчата служили в українському війську?!

— І дівчата.

— В одностроях?

— В одностроях.

— І ти може пішла б на війну? — спитав панотець.

— Не знаю, може б і пішла...

— Але там стріляють, кров тече — зажартував Березівський.

— А між мужчинами нема таких, що бояться крові? — відрубала дівчина.

VII

Березівський виходячи з двора, залюбки переходив доріжку і йшов полями на верхи.

Найперше бігли вже зжаті ниви і ще зелені лази зарослі отавою, далі здіймалася гостріше гора і вибігали з ліса кріслаті буки. Повільно йшов вгору, виходив стежкою на першу поляну, оглядався і приглядався краєвидові під своїми ногами.

Пригадувалася казка про велитнів і про малесеньких людей і про дитину-велитня, як простягала руку і брала в неї орача з плугом і з кінь-

ми й несла батькові... Падав під розлогим буком вдивлений у безмежне синє небо.

Програна війна — це була та думка, яка приходила до нього у хвилинах задуми на самоті і посеред найбільшого натовпу людей, у хвилинах суму і веселощів. — Програна війна — відси зачиналася звичайно в Березівського — як і в багацько емігрантів і не емігрантів — снуватися думка.

Ця думка була небезпечна як обосічний меч в руці дівка. З одного боку програна, з другого потреба затерти її слід, вернутися до нормального життя. Прокидалося завзяття, вище всіх бажань, що випростувало хребти, казало підняти вгору голову.

Щоб забути велику невдачу, треба не знеохочуватися до життя і приготовлятися до нових змагань, треба пізнати давні хиби, недомагання своєї душі, забути поле слави і давні титули і знов стати до праці, яку дає в руки день. Станути до творчої праці в невідомій землі, невідомим робітником.

Що робити? Він буде виховувати нове, молоде покоління, з їх душ буде виполювати те, що в нього самого було зле. Буде сталити їх характер на тяжкий бій життя. Буде тяжко працювати. Яку іншу ціль може мати розумна людина? Достатки, роскоші? — марниці, вони не всилі дати вдовілля. Тільки праця, що намічує якусь мету при будові нових шляхів, дає те, що людина зве щастям.

Він не приніс із собою на еміграцію ні грошей, ні протекції, ні впливових знайомостей, тід.

ки своє знання і свій характер — як Робінсон на самотній острові.

На цьому одному мусить будувати і втриматися на поверхні життя, щоб надолужити те все, що стратив.

Вернувшись до хати застав листа від приятеля — поета, з яким разом жив у місті. Приятель писав :

„Медведю! Заліз ти в гавру у глибоких горах і мовчиш. Світ тебе не обходить. За час свого сну здригнулася знов ціла східня Європа. Більшовицькі полчища йшли темною хмарою, ударили об Карпати, стукнули об Варшаву і розбиті завернули.

Генерал Кравс перейшов з останками української армії Карпати. Наша доля? Чи не новий Андрусів?!

Вертайся! Маю певні вісти, що дістану тут місце професора гімназії, а ти таки в столиці. Кінчу переписувати драму — трагедію українського народу. Сподіваюся, що скажеш, як і раніше: — Покинь давнє, а очі зверни на прийдешність. — Приїзди! декрет вже маю. Твій чекає на тебе...”

— В дорогу! — подумав Березівський. — Прощайте гори! Прощай поточе! Прощай кріслатий буче, під яким неодну думку я передумав. Прощайте пструги — на добре ви мене навели, чи на зле?!

Зродилася думка — йти на попівство прощатися чи ні? Попрощатися як із знайомими, в яких домі був, з якими пережив кілька хвилин, з якими думав ще колись зійтись... Чи може — ні...? Чи

може таксамо непомітно як увійшов у той дім — непомітно і відійти? Думав, довго думав, але вже те саме, що про таку річ так довго думав, перерішувало справу. Ввечір перед відїздом промовив до приятеля:

— Завтра відїзджаю, годиться зайти на попівство й попрощатися. Може вже більш і не буду в тому домі, якось воно годиться...

— Березівський нас покидає, дістав місце професора гімназії пстругам на радість та утіху! — повідомляв Смеречанський на попівстві.

— Професора гімназії? а по малярськи умієте? — спитала здивована паніматка. Ці два поняття, не могли ніяк поміститися в її голові. По малярськи не вміє хіба простак, селянин, а тут професор гімназії і теж не вміє! — І як ви будете вчити по малярськи, коли не вмієте?

— Пан професор по малярськи цілком не буде вчити — вияснював панотець. — Тепер уже інший світ.

— Цілком не буде вчити по малярськи? А по якому-ж? — питала далі паніматка.

— По такому як оце говоримо! — вияснив Березівський.

— А то можна?

— Тепер такий світ.

— Розумію, що Маргітка учить так на селі простаків, але в місті, в гімназії?!...

Березівський шукав нагоди, щоб сказати окремо два слова Маргітці, але нагоди не було. Не вмів вести розмови, не знав, коли встати, щоб

відійти. Не міг добути з горла теплішого тону, не знаходив слів.

Уклонився Маргітці і сказав тільки:

— До побачення!

У ці два слова хотів влити весь зміст свого серця, і — ніщо. Весь зміст свого серця, якого і сам не був іще всилі точно означити — і тільки:

— До побачення!

— Як ще коли будете в наших околицях, просимо заглянути до нас, знову підемо на пструги, поговоримо собі. Не одну цікаву річ я довідався від вас — прощався панотець.

— З великою приємністю! І я скористав багацько. І добре мені тут було!

Коли переїздив попри попівство, вікна були відкриті, та в них не бачив нікого. Ще раз оглянувся, але таки нікого не було... І хто мав би там бути?...

— „До побачення!” — подумав. Чи одно таке знайомство буває на світі, що тільки зачалось і вже йому кінець. В серці щось щемить, та живемо у твердих часах і серце має дуже малий голос.

Нараз із вікон попівства якби почув за собою український боевий марш.

А може йому тільки причулося? Віз туркотів і вже не було чути.

— Іване, поволіше, хочу закурити.

Коні звільнили біг, та вже нічого не було чути. Може були вже за далеко.

...Причулося, чи справді...?

VIII

Березівський висів із залізниці і пішки подався до міста. Переходив через торговицю — був кінець серпня — торговиця була засипана овочами. Вид був непоганий. Звільнив крок і приглядався. На широких деревляних столах високі купи всякого роду яблук, грушок та сливок. Побіч них високі коші винограду, на боці вози повні великих зелених або малих жовтавих динь. Чути різні мови, різні говірки: малярська, українська, чеська, словацька, німецька, циганська — і плутанина їх усіх. І яка різнородня ноша, навіть стара французька креноліна, що колись панувала на королівських дворах зійшла нині на торговицю, ношена на свята дівчатами, що приходили до Ужгороду із сіл на захід від міста.

Березівський любувався скорим рухом, колірами, гамором торгу і багатими плодами землі. В якоїсь перекупки купив кілька грубих товстих китиць винограду і таки на торговиці — поступаючи поволі між людьми — став заїдати.

Майже над ухом почув крик:

— Едь пар чок недь корона! Одна пара тільки чотири корони! Айн пар нур... ..Єден парек лемштири коруни!... — викрикував продавець під великим червоним парасолем, вимахуючи що хвилини іншим предметом, то парою шкарпиток, то знов хапав якібудь інші два предмети. А все це „пара тільки чотири корони”.

Березівський пропхався через натовп до самого продавця і коли той відсапував, спитав його:

— Ну, Іване, як іде?

— Добре. А ти?

— Здається дістану місце в гімназії, приїхав саме по іменування. А ти вже не думаєш вертатися в школу?

— Тут ліпше йде гешефт, за один добрий торг зароблю більш як ти за два або три місяці. Едь пар чок недь корона...

— Дай Боже всього добра.

— Дай Боже. Айн пар нур фір кронен! Бувай здоров, а зайди коли — докинув тихіше. — Едь пар...

Доходила десята, був час іти до шкільного уряду, та раніше ще хотів Березівський зайти до своєї хати, де перед виїздом на село жив із приятелем - поетом — Перловичем. Приятеля застав при столі між купою паперів. Старі часописи, порозкидані книжки, одні закриті, інші відкриті, так і лежали всюди по столі, по кріслах і по вікнах. Між порозкиданими книжками — шматки хліба, розсипаний тютюн, старі пера, олівці, недокурки папіросів...

— Зразковий порядок! — крикнув Березівський, входячи з розгоном в хату. — Зразковий! І як він мене тішить! Як я їхав перед двома тижнями і кинув „Громадську Думку” на землю коло дверей, так і тепер вона там лежить. І вночі, по довгих роках я знайшов би її там, якби шукав паперу...

— Не плети язиком! Кінчу вірш. За посадою собі йди — воркнув поет, навіть не витаючися.

— Іду, хай тільки переберуся.

Оце „переберуся” — було досить оригінальне, бо перебиратися — сказати щиру правду — не мав учитель у що. Розглянувся по кімнаті, біля постелі знайшов стару шматку, нею витер свої півчеревики, що стали не тільки чисті, але ще й заблищалися, привітно усміхнувшись до нього. Скинув штани, скропив їх водою, зложив рівно на кріслі і — сів на них, щоб пруги під його тягарем відновилися. Сидів на штанах — поки не викурив одної папіроски. Це була міра часу на прасування. Потім скинув сурдут, замість щіткою, якої не мав, гладив сурдут рукою, щоб струсити з нього порошок. Тепер зачав голитися. Обмився і взяв на себе новий комірць. Оце було і все.

Сидів на кріслі, ще не йшов. Розглядався по кімнаті. Як тісно було тут, як душно, як непривітно! Пригадав собі ліс. Лісна каня над ним і безмежне синє небо. В лісі зелень і всяка птиця виводить свою пісню. Долом шум ріки. Вночі рев оленя, бурі і громи. І... і... і...

— А як там на селі? Чого сидів так довго? — спитав поет, відвертаючи голову від паперів.

— Не плети язиком! Тепер роздумую! — обрушився Березівський, але вже по кількох хвилинках вони щиро розмовляли.

— Ти вже знаєш про відступ большевиків зпід Варшави? — спитав поет.

— Думаєш, що я сидів на селі й часописів не читав? Не тільки читав, а ще і основно передумував прочитане.

— І додумався?

— До того про що вже не раз між собою говорили й чому я приїхав сюди. Стаю до дрібної праці, хочу робити її чесно і основно, за совість не за гроші. Що більше можемо зробити? Правда, воно соромно, воно і тяжко із своєї власної держави, з поля бою — йти служити чужим. Полекша тут одна, що в чужій державі теж служитиму свому народові. Отже йдемо по декрет. Зійдемося в голодній кухні на обіді.

На хіднику шкільного уряду стрів шефа.

— Ага, це ви! — промовив начальник уряду. Прошу заходьте до мого бюро. Вже знаєте, що дістали місце?

— Знаю, саме тепер приїхав і приходжу до вас у цій справі.

— Декрет візьміть собі в експедиції, бо не знали, куди за вами посилати, а тепер скажу вам от що. Як знаєте, розбудовуємо тут шкільництво від самих початків, від самих низів. Знаєте, що наша чеська академія наук і наше міністерство освіти стало на тому, що тут живе український нарід, той самий, що і по другому боці Карпат і що тут має бути в школі викладовою мовою українська мова. Справа ясна, та на жаль тільки в теорії. Багацько наших чехів — прихильники Росії і російської мови... вони не слухають рішення нашої найвищої установи і зі школи вони хотіли б зробити політику. Є тут і ваші галицькі — як то ви називаєте — кацапи, які хотіли б з цієї країни зробити російську губернію, в ній засісти і по свому володіти. Я станув раз на становищі нашої академії, я і бачу, як той нарід будиться

із сну, таксамо, як колись будився і наш чеський нарід і не хочу, щоб колись згадували тут моє імя між тими, які хотіли стримати природний розвій мови і цілого народу. Спитаєте мене, чому про ці всі речі, вам добре відомі, згадую? Ось чому: вже більш як пів року минуло, як ви внесли прохання, щоб вас прийняли до служби, та вірте мені, що я не був всилі добитися вашого іменування, такі прикрощі мені роблять противники народньої мови в шкільництві. Але я не піддався і таки перепер свою думку. Отже будемо разом працювати, вірю, що не зловжиете довіря, яке до вас маю. А ще одно. Проти вас як українця підносили всякі закиди, що ви — комуніст, що ви агент плачений Німеччиною, що ви прихильник Габсбургів — закиди, які деякі люди звикли підносити проти кожного українця, якого приймаємо до служби. Тому ці закиди вже і не мають сили. Але будьмо певні, що добрі люди не спічнуть, навпаки — чим ліпше будете вчити, чим більш будете працювати, тим остріше виступлять наново проти вас. Чеськословацького громадянства не маєте, ось тому раджу якнайскоріше старайтеся його дістати, інакше вас можуть викинути з місця, або і з республіки. Бажаю всього найкращого... не раз і не два стрінемося при праці!

— Пане раднику, люблю школу і молодь і буду для них щиро працювати, тому я певний, що і ви, які теж любите школу і молодь, будете мною вдоволені.

— Не сумніваюся.

Дістав іменування. І сум і радість.

Радість, що знов мав працю, землю під ногами. Останнього пів року таки тяжко бідував: нераз не доїдав, та гірша за це недоїдання була душевна депресія. Завжди у житті бажав бути своїм паном, ні від кого незалежним, а тут хоч здоровля є, хоч сила є — праці не знайдеш. Борвся проти того, щоб з безділля цілком не зледащіти, тому хапався за всяку працю, яку тільки міг захопити. Нині почував знов землю під ногами — вертався до свого заняття, для якого вчився, яке любив. А ще яке вдоволення бути учителем у країні, де життя щойно зачало будитися! Нові шляхи, якими тут ще ніхто не йшов!

Глянув на урядовий папір і побачив, кілька дістане місячної платні. Аж за голову взявся. Останнього пів року звук — поетично кажучи — неправильно обідати, а тут діставав тепер удвоє, утроє більш як йому було треба для його скромного життя. — І що я буду робити з тими всіми грішми?

Одночасно почував у душі якесь якби упокорення, приниження. До недавна був вояком на полі бою, тепер ставав учителем малих дітей. „Що-ж — потішав себе — учитель і військовий старшина — рівні і споріднені — учитель тільки перший формує душу юнака, яку передає потім військовому старшині.”

Пригадав собі образок із свого життя.

Був іще студентом університету, як з Галичини перейшов гори і зайшов на угорський бік. Зайшов до одного священника ночувати, та цей заявив, що він — маляр і що маляром стає кож-

ний, хто тільки стане на мадярській землі, найкращий, найбагатший, наймудріший на цілому світі. Пізніше розговорилися і священник сказав:

— Поїду з вами до Унгвару, де є наш єпископ, це май красний варош (місто), покажу вам все і всюди обведу вас по ньому, але мусите казати, що ви німець, або жид, тільки не кажіть, що ви русин-українець.

Він не поїхав тоді з тим попом, ні сам уже не йшов далі, боячися, щоб той піп не доніс на нього до жандармерії, що він підозрілий агітатор прийшов із заграниці. А тепер він заїхав сюди в Ужгород не під фірмою чужої національності, а таки як українець, ще як професор гімназії... Як це все змінюється на тій самій землі...

ІХ

Ось так роздумуючи йшов Березівський гарячими вулицями міста. Куди тепер іти? До гімназії йти зголоситися до служби мав іще час, автім мусить раніше пристойно одягнутися. По зверхньому вигляді нас судять. Шеф уряду чех-демократ. Перед директором та новими товаришами — здебільшого мадярами-аристократами — хотів стати як пан, їм рівний, а не емігрант-бідак, що тільки і всього має на собі — вимняту одежину. І мешкання мусить собі знайти, бо це льох, де жив досі з приятелем. А це буде досить тяжко — мале повітове містечко стало столицек

країни, але не могло у своєму маленькому шлунку помістити всі уряди і всіх нових урядовців...

Зближався час обіду, Березівський і не спостерігся, як опинився на вулиці, де була кухня українських емігрантів, у скороченні: Голодна кухня, Голодна Січ, або Голодна Зідж...

Перейшов подвіря голодної кухні і вже зда- лека почув через відкриті вікна їдальні голосну сварку. Станув і прислухувався.

— Гетьман зрадник, заключив федерацію з Москвою! Великий український народ мусів його скинути!

— Оце і все, що ви вмiли! Скинути, комуністів впустити, розклеїти афіші, повсідати у ва- гони і на еміграцію! За гетьмана теж починалася правдива своя держава.

— І за Петлюри ще буде, побачиш, товари- шу, що ще цієї осені будемо в Києві.

— Як хтось чужий тебе туди підвезе! Ха- ха-ха!

— Польща в союзі з Петлюрою і допомо- же... Важне не хто, а що і куди... Чи ви не читаете часописів, як український народ раз-у-раз підіймає повстання проти комуністів і скидає чуже ярмо. Напевне цілком його скине і стане свобідний!

— Ось в тому і вся біда, що тому народові частина його інтелігенції тільки і те каже, щоб вічно когось скидав, коли сама доходить до вла- ди то не має часу...

Березівський увійшов, знайомі голоси: в їдальні сиділи три старшини, чекали на обід і ла- ялися.

— Панове — спитав Березівський — ви досі спали?

— Як то?

— Коли я відїздив звідси перед кількома тижнями, я лишив вас на тому самому місці, при цій самій сварці, так що думаю собі нині, що ви за той цілий час не їли, не пили, ні, і не спали, а водно тільки сварилися про одно і те саме.

— Алеж, товаришу, ці справи треба вже раз зясувати! Це важні-преважні справи і мені аж дивно, як така інтелігентна людина, як ви можете про такі важні справи з таким легковаженням висказуватися! Ваше легковаження двісті літ буду вам пам'ятати! — обрушився прихильник гетьманату.

— Це галичанин, він і про Петлюру говорить з таким самим легковаженням — виступив другий.

— Гов, панове! — боронився Березівський. — Не із справи я дозволив собі трохи пожартувати, а із вас. Місяцями, роками мелете своїми язиками одно і те саме і ще довгі роки ви готові те саме молоти. А користь з того яка? Кому? Коли ви бачили і пережили трагедію українського народу, то скористайте з досвідів, знайдіть вихід з нашого тяжкого положення на завтра. Це буде діло! А ви не вмієте навіть стати до щоденної реальної праці.

Його атакували:

— Ми тут думаємо про державу, а він нам каже чужі вулиці замітати.

Він боронився:

— Будувати державу таке саме реальне діло, як робити порядок на вулиці. Нема доброї держави без добрих доріг. Ви не розумієте, як і що

будувати, а нарікаєте, стогнете, бачите скрізь бруд і діри на дорозі. Як погоріло село, то добрий господар не стогне, а відбудовує найперше свою хату, і другий так робить і третій і повстає нове село, ще краще як було попереднє.

— В тому й діло, що з нас ніхто не хоче будувати хат у чужій державі, а як найскоріш хочемо вернутися домів.

— І я хочу! Та на жаль не від нас це нині залежить. А треба буде чекати — чи я знаю, двадцять, чи трицять років, аж знову настане нова пригожа хвилина. А покищо хочу тут працювати і тут мати землю під ногами. Ви надієтеся, що історія ще за вас повториться в тому самому збігу обставин і ви тоді будете мудрі. Та я в це не вірю, бо ця пані не любить повторятися, а вишукує завжди нові одяги, щоб виявити себе. Треба бути приготованим на найгірше, а не здаватися на найбільше щастя!

Йому вже ніхто не відповів — стали вносити їжу.

В їдальню сходилися збігці. Стрільці, які були на роботах, старшини, які зуміли вже приміститися, або які щойно чекали на місця. Всі майже знайомі. З'являлися і нові, що оповідали про свої геройські вчинки, якто вони втікали з в'язниці, кілько то жандармів по дорозі вбили, як то вирвалися зпід большевицької „стенки”, кілько то вони вислали на другий світ клятих комуністів. Їм не довіряли, переконавшись, що між тими найбільшими хвальками найбільше — всяких провокаторів і розвідчиків.

Березівський вже скінчив свій обід.

— Ходімо! — промовив поет.

— Ще мушу почекати. Дивися, який я обношений, не підуж у тому убранні представитися, не підуж між професорів-мадярів. Хочу купити собі нове, гарне убрання, чекаю на гроші.

— На гроші? Вони сюди придуть? — як дитина запитав поет.

— Сподіюся, що чейже позичу в когобудь.

— І ти реальний чоловік, віриш у це? І мені придалися б гроші на початок. В нього-ж ти позичиш?

— Ще не знаю.

В їдальню увійшов мужчина високого росту, в довгих штанах, витиснених на колінах та у „гімнастюрці”.

— Максиме, сідай коло мене! — крикнув Березівський. — Маю тобі щось дуже важного сказати.

— А що?

— Найперше їдж.

Коли Максим попоїв, Березівський промовив:

— Я дістав уже місце і от хочу порядно вбратися, щоб інтелігентно виглядати, коли зголошуся до служби, нехай не сміються з обдертого емігранта. Мені треба грошей, думаю собі в кого мені позичити, як не в тебе?

— Звідки ж то я маю мати? Чому саме ти прийшов до мене?

— Звідки ти маеш мати гроші? Так я собі думаю на основі деяких спостережень. Поперше —

ти вже пів року маєш місце судді, добру платню, та не видаєш її.

— Звідки знаєш, що не видаю?

— Живеш дуже скромно, не пєш, не куриш, не ходиш до каварні, ні на вино, ні на пиво, живеш на селі, щоб мало за хату заплатити. Це все перший пункт, як кажуть селяни в Галичині. А другий пункт: як побачив я тебе пів року тому в одних твоїх старих штанах, так і нині тебе бачу. Отже й на одєжу не видаєш. Це другий пункт, а третій пункт — оця залатана діра на твоєму рукаві кричить короткими радіовими хвилями на весь світ, що в тебе гроші!

— Фільософ, чортів син! — відповів басом Максим. — Гроші я маю і позичу, але чекай, нащо зараз? Нове убрання? А те, що маєш на собі то зле? Воно ще без діри, а хоч би й діра була, то можеш ще зашити.

— Ні, я попадаю між панів, які на нас дивляться згори, а це я хочу на них дивитися згори. А дивитися згори може той, що має що їсти, має на собі добру одєжу і чисту совість. Пишу посвідку, а ти давай гроші.

— Тихо — шепнув Максим та сіпнув Березівського за руку. — А то почують, що в мене гроші і не обженуся, всі схотять позичати. Ти віддаш, а в інших пропаде як у воді. Як вийдемо, дам, під умовою, що нікому ані пари з уст. Бач, мені тісно в цій країні, хочу виїхати до Америки, тому й нічоґісенько не купую, а збираю гроші.

— А про яке мешкання не чув ти?

— Ще може золотий годинник і авто тобі дати?

Вийшли з голодної кухні, зайшли у ворота кам'яниці, Максим ще раз розглянувся довкруги, чи хто не дивиться, обернувся плечами до Березівського, виймив з кишені на грудях гроші, відчислив, решту сховав, знов обернувся до Березівського і щойно тепер дав.

— Але нікому ні пари з уст.

Перлович-поет чекав на вулиці: може і йому щось з цього капне.

X

Каварня — винахід арабів, турками занесений до Європи. Наш предок Кульчицький заложив першу каварню у Відні, а звідти ця інституція розійшлася по цілій західній Європі. Каварня — місце, де не тільки можеш випити каву та покріпитися, але де прочитаєш і найновіший часопис, напишеш листа, де стрінешся і зі знайомими. Зайдеш до каварні й тоді, коли в тебе в хаті холодно, чи немає світла, зайдеш писати працю, коли дома тобі хто перешкоджає, каварняний гамір такий одноманітний чи оглушливий, що його аж не чуєш. Емігрантів каварня притягала завжди — заступала їм дім і родину — була місцем, де можна було зробити знайомости, де можна було почути найновіші вістки привезені з краю, де можна було порадитися в найбільш заплутаних справах. Вона була для емігрантів і бібліотекою, біржею праці.

і товаровою біржею, де ти міг продати, чи заставити годинник, або й купити фрак, якщо ти дипломат. Вона була й банком, де ти міг позичити гроші, або в тебе їх позичили і — ніколи не віддали.

Березівський давно помітив, що як довго емігранти ще не мали посад, або праці, так довго всі засідали в каварні при одному столі — всі були собі рівні, рівні бідюю і чорною кавою. Але як тільки зачали діставати місця, ого, вже розбивалися на поодинокі групи. При довгому столі, під високим дзеркалом, залишалися тільки ті, що мали посади — судді, лікарі, адвокати, професори... Інша братія — „пролетаріят” сідала боком при інших столах...

Нині застав Березівський при довгому столі під високим дзеркалом начальника суду, симпатичну людину, що промовляв і в каварні тоном, наче проголошував судовий присуд. Хто його знав ближче, того цей високий тон не вражав, бо за цим прокураторським тоном бачив його добре серце, хто цього не знав — втікав до другого стола. Тут сидів і молодий адвокат, який саме кінчив із паном начальником судову розправу... Далі сиділо кількох українських старшин ще у військових українських одностроях; це були команданти українських робітничих сотень, утворених із військових частин, які на весну в 1919. року перейшли з кісами на територію чесько-словацької республіки.

Між ними сотник, лисий як коліно, з довгим козацьким вусом, як Тарас Бульба. У цивільному

адвокат, міг тепер кожної хвилини скинути однострії і вступити на службу до суду, куди його й тягнули. Міг старатися за чесько-словацьке громадянство та відкрити адвокатську канцелярію, але „тримав лінію”. — Ношу український військовий однострій, доки його з мене не стягнуть. Ще не знати, що то може бути!

Березівський звитався з усіма.

— Де був? — спитав сотник.

— В горах, між медведями.

— А медведиці там красні? — спитав весело сотник.

— Що кому в голові!

— Не здуриш, там мусіла бути якась красна медведиця, коли ти сидів так довго. А що там нового під границею?

— Що мало б бути там нового? — і Березівський розвів руками. — Мовчать гори, мовчить степ, мовчимо ми всі.

— Чекай, ще й ми заговоримо своє слово! — відповів сотник. — А як тримаєшся?

— Добре.

— Люблю тебе за те, що в тебе завжди все добре.

— Мій батько завжди мене поучував: Коли тобі добре, не розповідай людям, бо позавидують, коли ж тобі зле — теж мовчи, бо не пожалують, а ще висміють.

— І це люблю, що згадуєш свого батька та його мудрі науки. Серед нашого покоління мало хто згадує батьків та їх добрі науки.

Березівський перейшов до другого стола, де теж сиділо кількох емігрантів. На першому місці сидів тут Микольцьо, або як дехто його злобно називав Пан Вольський з „Пана Тадея”. Мужчина сороклітній, в обношеній одежі, на лиці худощавий, низенького росту, недбало зачесаний, так і видно, що не звик звертати уваги на свою зверхність. Микольцьо колись був студентом прав та іспитів не складав жадних. У добрих передвоєнних часах пересиджував в Галичині у своїх вуйків-священників, де в літі доглядав робітників на полі і полагоджував дрібні господарські справи, взимі переписував вуйкам метрики, тітці читав повісти, або виводив генеальогічні дерева, бо переживаючи весь час на селі по різних кінцях Галичини, знав, де, коли хто з ким женився, кого родив, як жив і які мав скандалики... А ні, то грав з вуйком та з тіткою в довгі зимові вечорі в карти.

Вийшло яке непорозуміння з вуйком, чи з тіткою — а завжди воно виходило з гри в карти, або з того, що не доглянув якоїсь дрібниці в господарстві — тоді їхав до другого вуйка, чи стрийка, до відданої рідної сестри, чи вучної. Працював теж у якомусь бюрі, звідки чомусь то його прогнали, десь був у якогось адвоката писарем. За української влади комусь там помагав при уряді, і називав себе вже комісарем. Коли ж відступало українське військо за гори, і він пішов із ним. Якось щасливо дістав кімнатку і став у ній переночувати бездомних збігців. За це — його харчували. Водив нових збігців по урядах, де треба було поладнати всякі формальности і знову за це

йому платили каву, чи пиво, чи таки давали їсти. Грав з ними в карти, а що в цій науці здобув собі вже давно велике знання, то й якісь гроші мав завжди при душі...

Жартом назвав хтось його „паном послом”. Титул не був дурний і Микольцьо звернувся до найближчого українського посольства. Представив докази, що й він веде агенди посольства: допомагає збігцям, інтервеніює в урядах, боронить українських збігців, організує їх, веде їх статистику, отже просив допомоги на дальше ведення цієї акції. Гроші — невеликі, а все-ж гроші — дістав. Титул „пан посол” поширився, став популярний...

— Цей уміє жити! — говорили одні. — І на чужині заприсяг жити, не працюючи.

— Суєта суєт! — відповідав пан посол. — Однаково підемо всі на пенсію... на лоно нашого прабатька Авраама.

Березівський присівся і слухав останніх слів оповідання Микольця. Оповідав, як москалі вивезли його в 1915 році, як українського патріота на Сибір і як він був там доглядачем у домі божевільних, а деякі божевільні були такі самі як дехто з нас...

— Пане после, може знаєте яке вигідне мешкання? — спитав Березівський.

— А вам нащо?

— Я дістав місце професора, мешкання, де я досі жив, пивниця. Перлович хоче їхати, а я сам не буду жити в цій пивниці.

— Суєта суєт! — відповів пан посол. — Дивно, що я нічого ще урядово не знаю про те, що вас іменували професором...

— Отже тепер повідомляю вашу ексцеленцію.

— На сухо то не йде, це коштує одну білу каву.

— Прошу дуже, навіть з лікером. Зараз, чи пізніше?

— Зараз певніше: чорна і лікер.

Коли випив чорну каву з лікером, промовив:

— Знаю одну добру кімнату і не дорогу.

— А вільно знати де? — спитав скоро Березівський.

— В мене.

— У вашому посольстві?! Щоб ти тріс із своєю кімнатою! Кілько ж живе вас там?

— Тепер живе нас п'ятьох, але й для шестого знайдеться ще місце. Радо відступлю свою постіль, сам піду на підлогу. Там спить уже двох. Овва! третій буду я!

— По мені приймете ще десятьох?!

— Коли б приїхали і не мали де подітися, мушу їх прийняти. Хтось мусить бездомних, обдертих та голодних приймати. Хто інший зробить це за нас?

— Це правда, пане после, але я мушу мати спокій до праці, мені прийдуть зараз зшитки із задачами, дома мушу приготувлятися, а у вашій хаті тільки й роботи, що цілий день говорять, або грають в карти.

— І поговорити емігрантам треба, висказати свої болі, треба і потішити людей в їх біді та горі.

І заграти в карти часом треба. Не можна ж бути завжди тільки надутим, поважним філософом.

— Все це гарно, але наші земляки роблять політику, якби грали у карти — все чекають, що одним махом відіб'ються, а коли грають у карти то так, якби це була не забава, а каторжна робота.

XI

При сусідньому столику почули, як Березівський випитує про кімнату і покликали його до себе.

— Я мав би кімнатку, красну, вигідну, прошу, сядьте коло мене, розповім вам дискретну історію! — промовив молодий учитель. — Я пізнав недавно в одному товаристві одну вдову по учителеві та її досить красну доньку. Старій я видно сподобався й вона мене просила, щоб я зайшов коли до них. Коли я зайшов, стара мені показала ясну велику кімнату та й каже: „Коли б хто хотів женитися з моєю донькою, то винайму йому оцю кімнату, коли ж оженеться, дістане ще три кімнати з кухнею, а по моїй смерті всі чотири дома”. У неї справді є чотири дома партерові, старі, бо старі, але в середині міста.

— То ви мене хочете сватати з мамою чи донькою?

— Донька файна, та не під мій смак. Якби ви захотіли на неї подивитися то певно сподобалась би вам... Як хочете, заведу.

— Хату тяжче дістати як жінку, а мені хати треба! — відповів Березівський, але подумав хвилинку. — Товаришу, так ця пані не могла говорити, як ви кажете: „Коли б хто хотів женитися з моєю донькою, винайму йому оцю кімнату, коли ж оженився, дістане ще три кімнати з кухнею”. Це останнє речення могла сказати, але першого таки ні, бо це означало б, що найперше треба освідчитись її доньці, а щойно тоді можна винаймати кімнату.

— Я передаю не дослівно слова, а її інтенції.

— І з того вийшла карикатура. Такі карикатурні оповідання оповідають звичайно парібки про дівчата та їх мами. Говорім до речі. Коли вона хоче винаймати хату кому з наших молодих, то тому, що мабуть хоче віддати доньку за кого з українських емігрантів, не конче за того, який винайме хату, але при його помочі мабуть хоче познайомитися з нашими, а це вже цілком щось інше.

— Коротко — ходім і винаймемо кімнату. В нічим не вяжетеся, сподобається вам дівчина, оженитеся, не сподобається, випровадитеся і мене одного лишите в кімнаті, світлій та сухій — з окремим входом. Така кімната нині цілий маєток.

— Я не ожениюся і ви мабуть там не оженитеся, пощо дурити людей?

— Я не зобовязуюся там женитися, ні перед вами до того не зобовязуюся, ні перед нею, а винаймають кімнату то можемо винаймати.

Березівський хотів узяти кімнату таки зараз, учитель обіцяв спровадитися за два тижні. З тим

вони й вийшли з каварні. Хата вдови стояла недалеко, таки в середині міста, обидва перейшли найперше попри хату, оглянули її здалека з усіх боків. Сподобалася, вулиця тиха, чиста.

Вдова прийняла їх привітно, як завжди привітно говорять з молодими хлопцями мами, які мають доньки на відданні. Сама низенька, грубенька, кругленька, якими стають на старість деякі жінки. На Березівського зробила вражіння ані не дуже дурної, ані мудрої. Вдова по народньому вчителеві, повдовівши перенеслася до міста, щоб діти могли покінчити школи, купила чотири домики, жила з вдовиної платні та з доходів з тих домиків. Але які то тепер доходи?! Хати нищать, треба б їх направляти, дотого треба б мужчини. Сама не всилі дати собі раду із своїми комірниками.

Доньки не застали дома, оглянули кімнату, кімната не була така чудова, як її захвалював учитель, але суха, соняшна. Правда, треба було її відмалювати, бо зпід блідих колірів видко було якісь червоні рожі з зеленими галузками, чи африканські льви під зеленими пальмами, чи якісь геометричні фігури.

— Відмалювати, та де в мене гроші на це! — говорила вдова.

— Не конче, пані — потішав Березівський. — Нині маляр кидає тільки плями, а ти догадайся, що є поза ними. І це мальовило цілком у нинішньому стилі. Ось тут я тільки кинув би об стіну пляшку червонила, а тут пляшочку чорнила. Ма-

лярство не найважливіша річ у хаті, а найважливіше, щоб була соняшна й суха. Беремо.

Згодилися за ціну й Березівський обіцявся спровадитися таки ще нині. Вернувся до каварні і враз із сотником та поетом пішли купувати нове убрання.

XII

Цього самого вечора Березівський спровадився.

Ні, недобре сказано, бо слово „спровадився”, чи „перепровадився” повстало на селі, коли люди, переходячи з місця на місце, провадять із собою корови, воли, коні. Недобре слово і „перевізіся”, бо Березівський не уживав ні воза, ні авта; ще найліпше сказати таки найкраще по нашому: „перенісся”... На плечах наплечник з одежею, біллям та іншим добром, в одній руці один, у другій другий клунок книжок. За ним ішов поет і ніс стару козацьку шаблю, яку Березівський купив на Україні.

Березівський вже спав, як почув сильний стукіт до вікна. Не обзивався, та хтось застукав удруге.

— Пане Березівський!

— Яка мара товчеться, не дає спати порядній людині?

— Встаньте на дві слові. Відчиніть вікно!

Під вікном стояв учитель, який завів Березівського до цієї хати. На дворі свитало.

— Я вас завів до цієї хати, та сам не можу заснути, гризе мене совість, ану ж стара буде думати, що я хочу на правду з її донькою женитися? Я таки не спроваджуся до цієї хати.

— Як хочете! Мені тут знаменито, а коли вас гризе совість, купіть собі порошок на блохи. Ваше ім'я хай буде благословенне. Моя вдячність для вас висока як Монт Еверест, глибока, як океан, широка як українські степи, горяча як вогонь, щира і сердечна як слово нареченої! — деклямував з патосом Березівський.

— Отже я вже спокійний можу йти?

— Будьте цілком спокійні! Дівчину я вже бачив, красна, до того чотири доми й вона сама знайде собі жениха.

— Добра ніч!

— Добра ніч! А на другий раз — прошу — приходьте полагоджувати всякі справи — в білий день.

XIII

На другий день пішов Березівський до гімназії. Його рухи і його самопевність могли викликати вражіння, що це людина добре ситуована, вдоволенна собою і людина, що звикла наказувати.

Директора гімназії знав; цей директор був ще перед феріями професором, директором іменували його щойно тепер.

— Як він мене прийме? — думав собі Березівський. — Гонорес мутант морес.

Директора застав, як той саме розмовляв з

якимсь старшим професором. Як директор поба-
чив Березівського, підбіг до нього.

— Сервус, Імре!

Березівському стало ніяково, що директор відразу став до нього говорити на „ти”. Ще більш було йому ніяково, бо подумав собі, що дирек-
тор взяв його за когось іншого.

— Сервус, директоре! — відповів тим самим тоном. — Але я не Імре, я Евген.

— Добре, добре, Евжене, я думав, що ти Ім-
ре. Ну, ніщо не сталося, ти Евжен, добре, добре.
— Звернувся до старшого професора і представив йому Березівського. — Сідай, Евжене. Ти в нас іме-
нований і мене дуже тішить, що порядного вчи-
теля буду мати у своєму зборі. Мадяруль бесельс?
(По мадярськи говориш).

— Трохи говорю, трохи розумію, та неба-
гацько.

— Будеш довше з нами, то і навчишся. Добре тобі буде в нас, платню визначили тобі красну, що-
дня можеш випити літру або і дві вина. Ага, платні тобі ще не дали, мусиш почекати, аж прийде аси-
гната. Але як не маєш грошей, то зараз тобі дам.

— Гроші маю! — відповів Березівський то-
ном багача.

— І в мене їх повно! — і з кишені виймив гаманець, кинув його на бюро. З гаманця випали паперові гроші, тисячки, п'ятьсоткоронівки. — Бе-
ри, кільки хочеш.

— Ну, коли вже так мене просиш, то дай ме-
ні п'ятьсот корон, хоч — як кажу — я й сам маю досить. Дай картку, хай напишу посвідку.

— Не треба мені, ми джентельмени.

— Так не йде. Це гроші не твої. Хай нині впаде до тебе яка контроля, то й не будеш всилі виказатися, куди ти подів гроші...

— Твоя правда.

Березівський написав посвідку і директор не читаючи її, кинув її між папери.

— Увечір сходимося в „Зорі“, це найліпша винниця в нас, вино знамените, зайти, як будеш мати час. Поговоримо собі красно.

— Що буду вчити? — спитав Березівський, щоб відвернути розмову в інший бік.

Довідався, що в гімназії тільки три перші кляси будуть „руські“, всі вищі кляси ще малярські, буде вчити „руське“ в кількох нижчих клясах, правда дістане „руське“ і в осьмій малярській клясі. Що не вміє по малярськи — пусте, учні навчатися від нього по українськи, а він від учнів по малярськи, правда, він може вчити й латину, отже може дістане ще й латину. Це все ще не устійнене, нехай завтра зголоситься, завтра й богослужба.

Березівський вийшов і старався з урваних слів та рухів директора відтворити собі характер директора, щоб зясувати собі напрямну поведінки. Поводитися з „владою“ — це велика штука, яка вимагає дотепу і знання людей та остерігає людину перед розчаруванням.

З яким панським жестом він кидає грішми, які не є його! Але він не пан — так правдиві пани не роблять. Чий він син? І посвідки не хотів брати, а коли її дістав, не хотів сховати добре.

Видно з чужими грішми ще ніколи не мав в житті до діла. Видно не працював в ніякому товаристві, не був ні писарем, ні скарбником, а вже ніколи головою товариства. Людей ділить на тих, що вже можуть випити денно літру, або дві вина і на тих, які ще не можуть. З того видно, як мало жив він ще з людьми і як не дуже знає їх вартість. Як легко його при вині обманути! Директорство йому імонує, при цьому хоче бути і популярний та сердечний, робить мені честь, на „ти“ говорячи. Як усі алькоголіки — добродушний, податливий на просьби, нічого не зможе відмовити, отже не буде справедливий. З грішми буде мати клопоти і праці не виконає ніколи не час. Отже: тримаймося далеко, нічого не просім, щоб не бути зобовязаним до вдячності, точно й чесно сповняймо свої обовязки.

Про що інше може думати вчитель, коли нарешті добивається становища?

XIV

Коли Березівський входив поперше в конференційну салю між професорів, мав вражіння, що йде на чолі війська в ново здобуте місто. Навіть праву руку тримав у кишені, якби стискав у ній набитий револьвер.

Гімназія була малярська, а тільки кілька кляс було в ній українських, чи як тут називали: руських, русских, руских. Щороку підходили українські класи вгору, на місце малярських.

У професорській салі застав професорів — мадярів, членів нації, яка донедавна тут панувала і асимілювала всі інші народности. Між тих, нині переможених колишніх переможців, входив, почувуючи добре, що є представником недавніх геллотів. В душі будилася радість з домішкою зависти. Вся Україна кривавилася в боях, та не здобула ще волі, а цей малий клаптик української землі ані не бився, ані не скривавив землі своєю кровю, а із світової заверюхи виходив переможцем. Несвідомий великої перемоги, несвідомий і того, що програти можна не тільки програчу, але ще скоріш — виграну.

Між мадярами не побачив монгольських фізіономій, з виставними вилицями, такими характеристичними для мадярів, чи змадяризованих половців, навпаки, це були славянські фізіономії, або смагляві румунські. Мадярські професори — добре виховані, чемні, привітні, хоч Березівський відчував їх ненависть. Деякі з них уміли правильно по українськи, інші по словацьки. Один був тільки „печений” маляр, останок давнього панівного малярства, яке не признавало іншої мови на світі крім малярської. Березівський пробував з ним розмовитися по німецьки, але діставав відповідь: Нем тудок. — Пробував і по французьки, але знову була відповідь: — Нем тудок. — Пробував і славянські мови, але завжди єдиний відгомін: — Нем тудок. — А що цей професор учив латину, то Березівський брався до нього говорити мовою Ціцерона, або й Плятона, більш для жарту, як потреби.

— Доміне колега, дес мігі ігнем.

Або :

— О, бельтісте гетайре, діду мой то пир дес папіроса.

Пізніше довідався Березівський, що той його колега — греко-католицький священник, і що неділі відправляє богослужбу, весь церковнословянський текст уміє напам'ять, але розуміє тільки одно — „амінь....“

Крім мадярів були тут два словаки і один чех, були москалі емігранти і крім Березівського ще один українець — емігрант. Решта були місцеві „русини“, які до недавна називалися мадярами. Молодий катехит оповідав Березівському про свої подвиги.

— Як ми рішили в 1919. році відкрити першу клясу нашої руської гімназії, то зголосилося нам усього кількох учнів. Я пішов з ними до церкви на богослужбу, а учні-мадяри оточили церкву, хотіли нас бити. Нині в нас спокій, мадяри погодилися із своєю долею.

Місцеві русини були очаровані Мадярщиною. Тисячелітне королівство, на яке мадяри завжди покликаються, мадярська мова, мадярське виховання — це все вчило і вчинило, що мадярська мова, мадярська культура були в очах тих людей найліпші, найвищі на світі. Місцеві українці жили ще в тому очаруванні. Нераз роздумував Березівський, яким способом вирвати їх із того чару і приходив до переконання, що це тяжко. Проти тисячелітньої мадярської держави ставив Україну з її давньою культурою, але ця Україна

нині не була самостійна, не була королівством. Мадярська культура була наскрізь аристократична — українська демократична. Коли говорив про українську літературу з місцевими українцями, вихованими в мадярській культурі, чув закиди, що українська література описує тільки селян та що вся українська література звеличує бунтарів проти панів, проти влади, проти католицької віри.

Цьому поколінню була чужа теж чеська література та історія.

— Коли б так нині наша самостійна держава — ці всі були б навіть гарячими українськими патріотами! — думав Березівський і відчував, що думає правильно, бо дійшов до самої суті речі. У цих людей нарід і держава було — одно. Коли нині немає української держави — для цих людей нема українського народу, ні української культури....

Це була болюча, але правдива свідомість.

Перші години науки — це були, як завжди, обосторонні пильні студії. Діти хотіли збагнути, який цей новий професор, чи треба його дуже боятися, тихо сидіти і чи треба багато вчитися? Чи він зловить, коли сховаюся за плечі другого й писну? Що скаже, коли відвернеться від кляси, а я розсмішу цілу клясу? А що буде, як підновім сусідові?

Березівський глянув по клясі і вже знав, що найбільш рухливі й неспокійні — втікли в останні лавки, далеко від професора. Їх найперш треба було собі списати й запам'ятати. У клясі були

несмілі селянські діти й сини урядовців, священників, робітників, промисловців. Зачав з кожним зокрема розмову і довідався, що тут були учні і з околиць Попраду та околиць Ясіня, з далеких гірських сіл і з долів.

Учні — здебільша діти села — говорили по українськи з домішкою говірки своєї околиці. На долах ці говірки більш занечищені, коли ж приходили діти з верховини, приносили із собою чисту українську мову, що аж любо було слухати. Щойно професори в школі псували цю мову — діти мусіли виучувати лекції в тій мові, яку вмів та в якій учив відповідний професор. Одному було треба говорити: папір, другому: бум а га, третьому: б у м а г а, а ще іншому: па́пер...

Ті, що були з долів, мали зіпсовану мову, тут і там уживали мадярських слів. З околиць, що межували із словаками, закидували словацизмами. Діти інтелігентів з міст говорили тяжко й плутали роди, у них: чоловік ішла, а корова пасся — це звідти, що були виховані в мадярських домах, а мадярська мова не знає родів. То знову клали присудок на самому кінці речення, або „писали з пером”, „краяли хліб з ножем”...

Книжок до науки ще не було, доводилося граматичні правила перероблювати в клясі, доки їх не зрозуміли і не вивчили, а тоді казав їх списати. Оповідання читав їм, або закривши книжку — оповідав. Оповідав живо, із запалом, вкладаючи в них усю свою душу, тоді бачив, як ціла кляса сиділа мовчки, ніхто й не ворухнувся, а всі очі

були звернені на нього, уста відкриті. Обзивався дзвінок і звіщав кінець години, та в клясі ніхто й не ворухнувся. Коли ж Березівський переривав оповідання, всі кричали:

— Просимо скінчити, просимо скінчити!

В такі хвилинки Березівському здавалося, що він знову на чолі військового відділу, стріляє не кулями — а словом, здобуваючи молоді серця.

Веселий та вдоволений виходив Березівський із своїх годин науки і вже не журився старшим поколінням. Старого покоління — вже не направиш. Для молоді жити й працювати.

Старше покоління — здебільша — звичайні хлібоїди. Відповідно до того хліба міняли свою народність, своє переконання. Може за грубе порівняння, але Березівський порівнював їх до маленьких домашніх панських песиків, що звикли до спокійного, тихого життя, в теплій кімнаті, завжди вдивлені в руку господаря, подавача хліба і всіх благ.

Це покоління лишім, нехай віку доживає!

Між молоддю були і селянські діти, які вже не вмiли по мадярськи, неочаровані севом мадярської культури. Ці і знали, що за ними ніхто не стоїть, а перед ними світ, який мусять в боротьбі здобути.

Яка велика була ненависть старого покоління до тих молодих!

— Вони забирають нашим дітям хліб! — кричав катехит.

— Над рікою лишить такий жебрак свої ходаки і свою гуню і пхається до школи. Чорт

зна, удки такий жебрак возьме розумну голову, і нашим дітям робить конкуренцію. Таких цілком не пустім до школи. Нумерус клявзус і кінець! — поучував інший місцевий професор.

„...Ці молоді душі треба буде гартувати! — думав Березівський — до тяжкого життєвого бою, щоб любили працю і боротьбу, щоб вірили у прийдешність свого нині закріпощеного й упо-слідженого народу, щоб боролися за його визволення...”

Дивним дивом, дуже скоро повставав тісний звязок між душами молоді і душею Березівського. І таксамо скоро місцеві професори зачали Березівського ненавидіти.

XV

Серед навали праці ставало йому не раз перед очима гірське село з його бідними хатами, його скелями, бистрими потоками й зеленими лісами.

Кріслатий бук, біля якого ловив рибу і Маргітка...

Приятьель інжинір писав до Березівського кілька разів, прохаючи поладнати його ріжні урядові справи. Коли Березівський відписував, додавав звичайно при кінці листа: — При нагоді поздорови від мене п. М... і не раз пишучи ці слова, огортала його зависть, що його приятьель живе в тому самому селі, де вона, може її бачити, розмовляти з нею. Ох! кілька Березівський дав би

за те, щоб міг замінитися з ним за місце, бути біля неї!

Опісля сміявся сам із себе. Вояк! Пережив світову війну, а тепер закохався як наївний гімназист.

Приятель відписував, та ні слова про Маргітку. Завзявся, чи свідомо хотів його дразнити? В душі Березівського будилося підозріння, а може і його приятель... „Та ні! — успокоював себе — він уже живе там довше і не думав досі про неї. А якби думав, був би зрадився хоч одним слівцем, а так ще остерігав його самого, що це мадяронка. Відчував і якусь неохоту до неї та її батьків... Правда, — прокидалися в ньому сумніви — якто часто висловлюється хтось про дівчину неприхильно, а — потім полюбить її і не бачить її хиб...”

Довго так роздумував Березівський, аж одного дня написав до приятеля, що він трохи перепрацьований і хотів би відпочити. Згадує з тугою гори, тепер має три дні вільні, отже приїде. Хочє подивитися на дикі скелі над рікою і пструги... Про Маргітку і не згадав.

На стації його чекав приятель.

— Що нового? — питав Березівський.

— Багацько праці в мене. Тут треба орати, там посіяти озимину, а сніг. А в місті що нового? Як стоїть наша справа? Забився я в гори як ведмідь і нічого не знаю.

Березівський переповів, що знав з часописів і з оповідань нових збігців. — А як стоїть справа на міжнародньому форумі? — то ніхто з

нас не знає. Може якби ми сиділи в Лондоні, чи в Парижі та мали звязки з великими дипломатами, то вони нам дещо сказали б... а в наших часописах покищо як усе безмежний оптимізм та надії. А в тебе на селі що нового? — питався він з тугою, а приятель відповів спокійно:

— В селі? Я вже зорав, засіяв — якби і не догадувався, чи не хотів догадатися, навіщо Березівський питається.

Їхали серпентиною вгору. З вершка споглянув Березівський довкруги і малощо не скрикнув:

— Михасю, чи ти не бачиш, який тут чудовий краєвид! Якими дивними барвами він розмальований?!

Була осінь, листя дерев пожовкло. Ні, не пожовкло! на південному боці Карпат, зарослому смереками, ялицями, буками, дубами, яворами, вязами, дикими черешнями — осінь виглядає як відданиця, що прибралася в барвисту одягу, завітчалася ріжнобарвним квіттям. Як лице молодого — усміхалося сонце до ріжнобарвних гір, освічуючи їх. А ці гори... — і тут відчув Березівський правду, яку виложив колись Лессінг у творі про межі поезії й малярства. — Словом краси не змалюєш! Гори, зарослі лісами, заіскрилися сотнями барв. Тут і зелень ріжних відтінків, зелень смерек та ялиць. Тут і жовті, осінні барви в сотнях відмін, бо інакше пожовкли буки, інакше вязи, інакше дуби, інакше явори. Долами майже біла барва якогось там дерева, побіч неї ясножовта, темножовта і цілком темна. А там знов дікі черешні, що цілий рік ховалися в лісах, те-

лер кричали своїм почервонілим листям на цілу околицю: — Ми тут! Якби так були вони кричали влітку, коли на них були смачні, — хоч трохи і гіркі овочі — хлопці зараз були б на них сиділи. Нині стояли мовчки, опущені як жінки восени життя — з почервоненими устами.

Березівський любувався колірами краєвиду.

— А що там на попівстві? — не втерпів по хвилини.

— Не знаю. За весь час я й не був у них — відповів спокійно інженір. — Хлопе, зрозумій, тепер осінь, у господарстві багацько праці. А ти міщух, побачив таку незвичайну річ, що восени листя жовкне і захоплюєшся тим. Тобі влізла в голову дівчина і ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як бігати за нею і передавати їй привіти від тебе. Не бачив я її ні разу. Вона ж ходить учити в долішній кут села, мої поля в горішньому.

Тепер уже цілком успокоївся Березівський.

— Автім — говорив приятель — якби я і був її стрінув, я не був би їй нічого від тебе переказував. Навіщо посередництва в любовних справах? Чи не понижає воно тих, за якими ми мали б промовляти? Голову догори і говори сам за себе. Тільки уважай, щоб не дістав облизня. Знаєш, як то часом з дівчатами, усміхається, ніби рада тобі, а скажеш слово — заглузує.

— Гарбуза і сміху не боюся. Ця не буде така!

— Не можеш знати. Вийде все гаразд тобі і їй — задвяхуй щастя сам собі. А вийде що не так, як ти думав, теж сам собі стисни руку.

XVI

Маргітка була збентежена наглою появою гостя. Отже Березівський прийшов до їх дому вже не випадково як за першим разом. Та чи справді для неї чи може ще з іншої причини?

Мати як добра господиня пішла до кухні приладити гостеві підвечірок, Березівський залишився з Маргіткою. — Я мав, бачите, кілька днів вільних, приїхав до товариша, а вже будучи тут у селі, зайшов і до них...

— Чого оправдуєтеся? Добре, що зайшли. Живемо як у пущі, між горами, раді кожному гостеві. Розповідайте, що нового у столиці? Ваш приятель заховався й ніколи не покажеться. Чому нині не прийшов? — злагіднювала початкове слово.

— Мій приятель має якісь пильні обчислення, які мусить скоро вислати. Обіцявся прийти пізніше.

— Заспівали б ми як улітку!

Прийшов і панотець, розмова сходила на всякі новини. Та не в тому, що оповідав Березівський була головна річ. Усі його слова були як трава на лузі, як зелений ліс на горах, які закривають незбагнуті скарби в глибинах землі. Під низькою травою, під зеленим лісом — які там дивні, незбагненні речі! Тверді скелі, насичені золотом, сріблом і залізом, то знов підземні храми, мовчазні озера й бистрі ручаї.

У його півсвідомості, щось творилося, росло, кипіло. Найперше на його думку линули

спомини пережитих з Маргіткою хвилин. Їх небагато, тому тим яскравіше виступали. Перша зустріч, як Маргітка стояла на мості, освічена промінням сонця. Потім літні вечорі, тут на попівстві, коли вона грала на фортепіяні і вони співали. „Але що вона думає? Чи й її серце так прилягло до мого, як мое до її?” — ставив собі питання. І ввесь чар, все щастя, вся краса, що відповіді не знав.

На другий день пішов потоком вниз, поміж дикі скелі і провали.

Станув проти скелі й розлогого бука, де вліті вів бій із вужем. Бук стояв як старий дід, посивілий і лисий. Холодний вітер повівав із гір. Як сніжинки скапувало листя з дерев і кануло у воду. Пструги не брали, а тільки вітер грався ниткою й мушками. Березівський пішов понад річку вниз до міста, де вперше побачив Маргітку.

Тут брали тоді добре пструги, але нині ні один ні не зацікавився мушкою, ні не вискочив з води. Якби вимерли. І жадної іншої риби не було. Глянув кілька разів на міст — не було нікого, ні сонце не стояло над мостом, а далі на південь.

Ще кілька разів закинув вудку. Ніщо не брало.

„...Пощо я сюди вийшов? Хотів ще раз пережити давні вражіння? Вражіння як дивна хемічна сполука, якої складових частин точно не знаємо. Та сама околиця і ніби ти той самий, та вдруге не переживеш того самого вражіння...”

Рішав, чи міг би вже нині по неї простягати руку...

Вдивлявся в чисту воду потічка, де гралися малі рибки й відповідав собі: — Ні! — Мужчина мусить утримати жінку і родину. А він був емігрантом, ще недавно без місця та обдертий, отже найперше мусів стати громадянином цієї землі. Інакше може кожної хвилини опинитися поза границями держави. Є ще і громадські обов'язки...

Пощо ж приїздив сюди?

Чи пригнала його заздрість, що приятель йому її відбере, чи звичайна цікавість, чи дівчина не забула за нього...?

Увечір зайшов на попівство, і вдивлявся у неї і знов плутався в словах...

XVII

Березівський розхвилював серце Маргітки та своє і відіхав.

Маргітка вийшла саме до школи, як панотець засів із паніматкою на родинну раду.

— За першим разом був Березівський у нас цілком припадково, тепер приїхав він вже з надумою, щож, закинути нічого йому не можна: розумний, порядний, незлий чоловік.

Паніматка споглянула, чи двері замкнені, приложила палець до рота і прошептала:

— І Маргітка дуже за ним.

— Аж дуже? — спитав панотець.

— А ти не бачив, що вона змінилася відра-

зу, як він тільки увійшов у кімнату? А коли відїхав, посумніла дівчина, місця не може собі знайти. Ніде правди діти, з них була б красна пара.

Панотець грав пальцями по столі і по хвилинці промовив:

— Правда, Березівський розумна, добра, інтелігентна людина, але емігрант.

— А це що за біда?

— Емігрант це людина вирвана з рідної землі, без природного способу життя. Ось мій дівер пішов на війну, попався в російський полон і що? Ержіка чекає на нього, та він не вертається, хоч вже тисячі вояків вернулися з неволі. Ідуть слухи, що в Іркутську оженився вдруге. Ось оноді довідуюся в містечку таку історію: вернувся суддя з полону до жінки, до дітей, а два тижні приїздить за ним з Росії його друга жінка, з його другими дітьми. Таке то наробила війна. Я не кажу, що Березівський такий самий, що й він лишив десь там одну жінку, а тут шукає собі другу, але це все тепер можливе. А як ти справдиш, як переконаєшся, що він поправді нежонатий? Каже, що він син священника, але від кого довідаєшся, що воно поправді так? Війна скінчена, та часи такі непевні, звіється нова заверюха, і пішов такий — Бог зна куди. А Маргітка?

Ці слова навели сумніви на очі паніматки. Панотець це бачив і говорив далі:

— Переконаємося, чи це все правда, що він говорив. Є ще одна перешкода — він емігрант. Дамо за нього Маргітку, і її з ним можуть викинути.

— Викинути? Куди? — дивувалася пані матка.

— Кожної хвилинки можуть такого викинути за границі нашого краю...

— Але ж вона його любить, дуже любить і дівчині вже не вибеш того з голови.

— Він мусить мати громадянство, інакше не говорю з ним! А що до інших питань, то вже знаю, що маю зробити!

— А щодо того, що він українець, то батьки тепер і так не мають великого впливу на долю своїх дітей. Як вернуться мадяри то він стане по другому боці.

— І вона! — докинув панотець.

— А може ще написати до Емерика, що він тут порадить? — піддавала нову думку паніматка. — Емерик був її син, вихований в мадярському дусі, який не хотів лишитися в чесько-словацькій республіці, а пішов до Мадярщини, звідки часто писав, що вже восени, то знов уже на весну вернуться з мадярами...

— А що він розумного порадить? Ми сидимо тут, на місці, ми ліпше знаємо це діло. Чекай, я виберуся до Ужгороду з початком грудня, скажу, що єпископ мене кличе у важному ділі. Маргітці ані слова, чого я поїхав.

— Біда то з дівчатами і я волюю трох синів як одну доньку — кивала головою паніматка.

Батько рішив поговорити з Маргіткою і вияснити їй, який це клопіт заводити знайомість з емігрантом.

XVIII

Одного дня йшов Березівський з грубою торбиною в руці в напрямку ужгородського замку. Ішов поволі, розглядаючися. Він любив деякі краєвиди Ужгороду та його найближчих околиць.

Любив винниці на поблизьких горах. Це вино розвернулося до сонця як господар в неділю по обіді. Від сонця і зі скелистого вулканічного ґрунту витягала винна лоза соки, які давали людині силу і вогонь. В душі розпалювали відважну думку, в уста вкладали сміливу пісню, а гнучкі ноги кидали в танець.

Винниці викликали в його душі завжди почуття достатку та багатства. Таке саме почуття мав, коли переїздив ланами хліба на українських степах.

Старинний ужгородський замок викликав до себе подив. На високих його стінах замість вояків у панцирях, із щитами та з довгими списами в руці, які тут колись відбивали напади ворогів — заніс вітер насіння берези, лози та яворів. Вони вирости на твердих стінах і тепер віттям як прапори мають. У стінах отвори, з яких колись виставали дула гармат. Нині загноздилися там горобці. Цвірінькають, нікому нестрашні. А долем, де колись стояли гармати і били об городові мури — нині на сором огірки й червона фасоля пнуться рапавими мурами вгору.

В цьому замку мав колись володіти князь Ляборець, який ставив мадярам опір у часі їх приходу на цю землю.

Біля старинного замку була школа і до тієї школи йшов Березівський. Ішов до її директора, якого любив та поважав за його працю та живу думку. У часі мадярського володіння українська інтелігенція Закарпаття змадярщилася, тепер під володінням чехів будилася до нового життя. А це пробудження зачиналося хаосом. Люди не знали, хто вони: чи русини вони чи українці, чи церковнословянський нарід, чи вони рускі, чи може таки якийсь окремих карпато-руський нарід.

Та не в самому незнанні була біда, а в тому, що ті люди попали до демократичної республіки, яка казала їм вирішити, яка мова має бути урядова та яка викладова в школі. Ось тут щойно починався танок біснுவатих. Нетямущі ставали знаряддям чужих партій, чужих впливів. Одні і ті самі людці клялися, що вони „рускіє”, щоб два місяці пізніше проповідувати український патріотизм і кидати проклони на всіх „русских за-проданців і зрадників...”

Єдиний з місцевих, хто визнавався в тому хаосі і відбивав від цього хаосу, як відбиває правдиве сітло від багнистих блимавок — був директор школи, до якого саме тепер ішов Березівський. Він називався Августин Волівський. За мадярських часів належав до дуже малого числа місцевої інтелігенції, яка боронила „рускости”. Під тією рускістю розуміли церковну мову й букви

святого Кирила й Методія. Він видавав книжечки для народніх шкіл і часописи для народу.

В директора Волівського цінив Березівський те, що він сам своїм розумом і своїм трудом, посеред ріжних вагань і холітань, доходив до правди. Зачинав від того, що боронив церковної мови, але як розумна людина розумів, що для народу не можна писати мовою богослужби, а треба писати так, щоб нарід розумів. З другого боку відчував він і те, що не можна нагло перейти до чистої народньої мови, зриваючи з місцевою традицією. Отже його перехід від церковщини до народньої мови був повільний, поступневий. Директор найперше писав: Г о с п о д и н ь ш е д л ь, пізніше відважився й написав: Г о с п о д и н ь ш е л ь, то знов „П а н ь и ш е л ь”. На цій формі стояв директор досить довго, вона була за традицією і загально зрозуміла. Щойно коли країна перейшла під панування ЧСР і коли директор попався в оточення українських емігрантів, зачав писати: П а н ь и ш о в ь. Твердий знак при кінці речення не читано, він був і непотрібний, але ще мусів стояти як камінний вівтар, на якому ще горіла жертвенна ватра святій церковній традиції.

Директора Волівського застав Березівський у його канцелярії між паперами та звоями коректи. Біля нього сидів доктор Іванівський, фільольог, теж український емігрант, якого недавно прислало міністерство освіти з Праги, щоб хоч він визнався в мовному хаосі й написав гра-

матику тієї дивної мови Закарпаття, яку тубильці так дивно і щодня інакше називають.

— Що нового? — спитав директор Волівський, як завжди усміхнений.

— Радите знов над якоюсь новою граматичною хитрістю? — замість відповіді запитав Березівський.

— Пан директор хоче у своїй граматиці для народніх шкіл зачислити слова як: м е ч, к о л а ч, т о в а р и ш, п р и щ, — між тверді пні. Я зачисляю їх знову у своїй граматиці між мягкі. Ось і суперечка тепер між нами. А ти якої думки? В церковнославянському і у всіх наших граматиках це мягкі пні. Отже, що ти?

— Що я? Найперше закурю собі папіроску. А потім якби я мав час, написав б про вас обидвох гумореску. Я вже попереднього разу застав вас обидвох, як ви про цю річ вели шляхотну, гостру суперечку. Моя гумореска була б ось така. Ти стоїш за тим, що м е ч, к о л а ч, т о в а р и ш, п р и щ — це мягкі пні, пан директор, що це тверді. Ви переконуєте себе так гаряче і так завзято, що вкінці в граматиці пана директора ці слова переходять у мягкі пні, а у твоїй у тверді. Але послухайте за чим я прийшов до вас обидвох.

Отворив свою торбу і виймив з неї грубий рукопис.

— Учити без книжок неможливо. Тут рукопис читанки для першої кляси. Послухайте; зложити читанку — ніяка штука. Я вибрав уступи з різних українських читанок, уступи, які вже

у школі давно виявилися добрими й доцільними. Інші я доповнив, треті вкоротив, четверті переклав з ріжних мов, головно з чеської, коли йшло про уступи з чеської історії. Ще інші написав сам, кілька віршів написав мені приятель поет. Кінець - кінцем рукопис готовий. Мова рукопису — наша чиста звучна українська мова, але біда мені з правописом. Радо дав би я наш український фонетичний правопис, але бачу, що справа ще не піде, навпаки викличе великий спротив і вороженчу. Я не вважав тепер за розумне викликати правописну боротьбу. Отже, пане директоре, ви як тутешня досвідчена людина, дайте мені раду. Моя читанка — жива українська дівчина, співає, танцює, жива як царівна. Тепер все питання: в яку одежу мені її одягнути, щоб не сказали люди, що вона нахабна, щоб на неї не кидали камінням, не плювали в її очі, не замикали перед нею хати, а щоб вона могла йти учити дітей розуму й любови рідного слова?

— Пане докторе! — відповів директор Волівський, усміхаючися. — Ваша читанка — як самі кажете — дівчина-царівна, а в дівчат перша річ — мода. Правду вам скажу, що дурні люди не звертають уваги на душу дівчини — а на її ношу і за її ношу обкидають її камінням і не впускають у хату. У вас, за Карпатами, інша мода для дівчат, а в нас знову інша. У вас уже розумніші люди, тому й дівчата одягаються коротко, вільно, ну і так практично, нескладно, щб кожна вміє сама собі вшити одежу. У нас ще старина і з нею мусите числитися.

— А саме?

— Душу дали ви їй народню. Це найважливіше, але одержу мусите дати їй ще напів давню. Такий компроміс я роблю у своїй граматиці і такий компроміс робить доктор Іванівський у своїй. Отже: не проста, практична суконка зшита із крикливого революційного українського **І**, а ту суконку мусимо зішити з різних куснів. Трошки вшиєте з **О** з дашком в таких словах як **кôнь**, **вôл**, трошки вшиєте з давнього **Ѣ**, трошки знов із **И**, а найменше з **І**. Це саме зробите і з блюзкою. Не можете вшити її з одного **И**, а мусите взяти подвійну матерію, трошки **И** і трошки **Ы**. Але на всю суконку мусите раз коло разу нашити тверді гудзички. Ці гудзички при танці не дзвонять і взагалі вони не дають ні приємного, ні неприємного звуку. Вони — сказати правду! — і не запинаються, бо до них немає на суконці ніде дірок, вони і не красні. Але що зробити, як тут така дівоча, давня-предавня мода?! Це стрій, який і у вас, в Галичині, носили перед кількадесятьма роками.

— А що ти, Іванівський, другий кравче дівочих суконок, на це все? Може в тебе вже інакший модель? — запитав Березівський.

— Гудзички всі пришиваю, тут така мода і кінець. Без цих твердих гудзичків тут не може вийти нині дівчина на вулицю, але щодо інших значків, чи не можна б хоч трішки менше шити того **Ѣ**, **И**, **О**?

— Ні! — заперечив рішуче директор Волівський. — Нині ні, а за рік, чи за два зробимо новий

крок уперед. Будемо йти до того, щоб той дівочий крій був такий самий як і на інших українських землях. Короткий, вільний, практичний та легко вшитий. Нині усякий новий стрій викликав би в нас цілу революцію, а цього нам не треба.

— Я таки не дуже ясно бачу ту сукню панни Ортографії — усміхнувся Березівський.

На це Волівський:

— Цей стрій я вже уложив з доктором Іванівським, та щоб надати йому більш поваги й авторитету, шкільний уряд скличе нараду наших визначніших професорів і учителів. На цій нараді я представляю мій проєкт трохи зреформованого строю. Як я вже сказав, обговорив справу з нашими визначнішими людьми, вони згідні і той мій проєкт ухвалять. Його затвердить уряд і в цій одежі видамо і всі інші книжки.

— Слава тобі, Боже! — скрикнув з радости Березівський. — Тепер вже знаю, на чому стою, як маю одягнути свою дівчину-царівну. Тепер сідаю до праці і стараюся, щоб якнайскорше її скінчити. А то через неї я занедбав деякі свої особисті справи. Хто то з нас міг був думати на війні, що ще буде вчитися правописного краветства!

XIX

Вернувся до дому й засів до нової праці.

...Вивів циган на ярмарок

Коня продавати,

Посходились ярмаркові,

Стали оглядати..,

В и в і в — тут треба у трьох місцях поправити. И треба перемінити на **Ы**, І на **Ї**, а при кінці слова твердий знак... циган дістане при кінці теж твердий знак... ярмарок — теж твердий знак... Другий рядок без змін... ярмаркові, ага, замість І треба дати **И**... і так далі рядок за рядком, сторінка за сторінкою.

Березівський на рукописі механічно дописував тверді знаки, **Ы, Ї, О** — а думкою линув у гори, до Маргітки. „Що вона робить? Чи думає про мене, як я завжди думаю про неї?” — Серед цих думок нагло пробуджувався. — Ох, я знову вліпив **Ы** там, де йому не стояти, а тут пропустив знову добродія Твердий Знак! О, якби скоріше скінчити цю погань!

Минали години і дні: по довгій мандрівці він наближався як Одисей до своєї Ітаки. Триста виправлених сторінок лежало на столі. Як Одисей по кількох літах блуканини по морі доплив до краю феаків і як засів при столі в гостині феакійського короля — тоді оглянувся позад себе і згадав свої дивовижні пригоди — так оглянувся і Березівський. В кожному рядку було пересічно по три тверді знаки, а були такі, що мали їх десять. На одній стороні трицять три рядки, отже на одній стороні приблизно сто твердих знаків. Усіх сторінок рукопису було 300, отже всіх твердих знаків — трицять тисяч!...

Трицять тисяч непотрібних рухів руки автора, трицять тисяч рухів руки складача у друкарні, трицять тисяч знаків у книзі, через які вона вийде на двацять сторінок довша, отже дорожча.

А скільки Ы, Ъ і О з дашками! В кожному разі — Господи слава тобі!

Відложив працю і задумався. Тепер рукопис піде до апробати, потім до друкарні. У душі почував задоволення, що при найгіршій праці вміє витримати.

Того самого дня зайшов до нього доктор Іванівський.

— Генку! Зайшли великі переміни, важні для нас усіх українців!

— Які?

— Ану вгадай.

— Антанта признала самостійність України?

— Щось менше важне.

— Отже що?

— Як ми були в директора Волівського у справі устійнення правопису, він станув тоді на етимологічному правописі й ніяк не можна було його переконати. Я розумію, що тут важну роль відіграє традиція, але таки можна б хоч крок, хоч два піти вперед. Тому я й далі його намовляв, вияснював йому і вкінці я переконав його, що він виступить на нараді, яка відбудеться за два дні, з проектом деяких змін. Отже: викидаємо твердий знак — нині, присно, во віки віков, амінь. Крім того будемо писати — як директор казав — крикливе, революційне українське І в словах як: красні, білі, чорні — замість старого Ъ. Таксамо пишемо: світ, гріх, міра. Розумієш? Це все я виторгував! Правопис буде напів фонетичний. Отже наша перемога!

Березівський вислухав терпеливо промову Іванівського, опісля зловився за голову і почав кричати:

— Пропало?! Трицять тисяч! Трицять тисяч!

— Нічого не розумію!

— Чи не приходив я до тебе і до директора питати, який буде правопис? Чи я не просів вас, щоб уже раз ви його устійнили, щоб я виправив правопис свого рукопису? І ви мені означили, точно означили той правопис. Відповідно до того я й виправив вже цілий рукопис. Трицять тисяч твердих знаків я дописав, а скільки Ъ, Ъ і О з дашком! Якої чортової мами ти відразу не сказав мені, що треба почекати на нові зміни?!

— Як я міг, куди я міг, коли я міг, як тут це все ще пливе, рухається?! Ніщо тут не устійнене! — боронився Іванівський. — Чого ти до біса так поспішився?! Нарада у справі правопису щойно буде, а в тебе вже нині готовий цілий рукопис! І на самій нараді ще багацько можуть патріоти позмінювати. Ти-ж повинен розуміти, що кожний край має своє темпо життя. Ти працюєш німецьким темпом, але тут у нас так не йде. Тут ще доба інерції, святої інерції.

— І ти нею захоплюєшся?!

— Коли б не ця свята інерція, наше плем'я вже давно було б зденаціоналізоване, а так завдяки святій інерції воно ще живе!

XX

Нарада. При довгому столі у великій салі засіло трицять людей. Професори з інших гімназій, учителі громадських та народніх шкіл, інспектори. Всі місцеві, з ріжних закутин краю.

— Мали галичани в 1848. році свій зїзд учених у Львові, маємо нині й ми свій зїзд учених! — промовив до Березівського не без гордості усміхнений директор Волівський.

Предсідником наради був шеф шкільного уряду, Березівський і Іванівський засіли теж між ученими, Іванівський пильно записував усе сказане, Березівський у доброму гуморі пробував рисувати карикатури деяких учасників...

Справу правопису реферував директор Волівський. Як завжди промовляв розумно, усміхнений і в тому усміху відбивалася його енергія і сила.

— Правопис — це умовлений спосіб писання. Умова може бути всяка, як це бачимо з історії нашого правопису та ріжних чужих мов. Українці вже давно зреформували свій правопис, запроваджуючи легку фонетику, за прикладом сербів. До цього нового, доброго й легкого правопису мусимо змагати і ми, підкарпатські русини. Однак треба ще признати, що нараз перейти на фонетичний правопис у нас неможливо, бо це викликало б за великий спротив. Ось тому будемо переходити поволі через ріжні правила нового, напів фонетичного правопису, якого проект отут представимо.

Березівський слухав пильно промови директора Волівського і всіх бесідників, які виступали після нього. Особливу увагу звернув на бесіду одного учителя. Він приніс із собою дві великі торби книжок, розложив їх на столі, позазначував паперчиками місця в книжках і зголосився до слова. Говорив палко, вимахуючи при тому руками.

— Мадяри забрали нам цілу святу азбуку і заборонили нам її уживати! Але ми таки її уживали! Ми вистояли в боротьбі і — не далися! І нині не дамося!

Це було слово, до якого він не приготувався, але пліло йому з самої глибини душі.

— Не дамося! І мені аж дивно, що ви, пане директоре, пропонуєте нам нині викинути святе йор! Пане директоре, хто це боронив святу азбуку перед мадярами — як не ви?! А нині, коли в нас свята воля, коли вже можна любитися тим, що ми оборонили — нині ви приходите до нас з таким словом, щоб ми цілком викинули святе йор, а святе Ї і святе Ъ — щоб ми до половини знищили! Ні, пане директоре, ми не дамося! Не далися ми мадярам і нині — не дамося, не дамося, не дамося!

Ті, що стояли по його боці за ним кричали: — Не дамося, не дамося, не дамося!

— Тут не йде тільки про твердий знак, тут перед нами стоїть гамлетівське питання: бути — чи не бути?! Бути нам з твердим знаком — чи цілком нам не бути? Тут іде річ про цілу нашу церковнославянську мову. У школі мусимо затри-

мати давній, предковичний спосіб писання. Кожне слово має носити в собі цілу свою історію, як у французів чи англійців. Англійці і французи читають так і так — і тут наводив із своїх грубих книжок десятки прикладів.

— Будемо писати волк з твердим знаком. Я буду це читати правильно як волк, а як комусь воно не подобається, пусть нехай собі читає вовк. Я напишу как, але хто хоче пусть нехай собі читає як. Пишемо господин, я буду це читати господин, а комусь це не подобається, пусть нехай собі читає как господин, гаспадин, або навіть п а н.

— Пишемо міросозерцаніє, а читаємо світогляд — докинув Березівський.

— Ви собі смішки, але вас тут не було, як ми за ці святі букви терпіли! Вас тут не було й тому ця справа вас не болять! — обрушився бесідник. — Тут нема місця на жарти, мій паночку, автім пусть нехай буде й по вашому, що пишемо міросозерцаніє — а читаємо світогляд. Пусть нехай вам буде, але це все тут пу-сте. От що тут найважлише: Підкарпатська Русь — серце славянщини, а серце мусить дати кров, життя цілому організмові. Хорому організмові! Під впливом німців і романських народів поляки, чехи, словаки, хорвати та словінці зрадили святого Кирила й Методія, покинувши їх святую азбуку. Цю святую азбуку зберегли тільки ми, підкарпатські русини, і тепер від нас як проміння сонця розійдеться вона по всій славянщині! І українці

і великороси-комуністи зрадили святого Кирила й Methodія. Як щурі обгризли їх азбуку. Тому не годимося на якінебудь зміни в нашому правописанію. Ми терпіли за ці святі букви і нині готові ми знову за них терпіти. Не дамо вирвати з тієї азбуки ніже коми, ніже тії титли как казал малорос Тарас Григорієвич Шевченко. Ці святі букви понесемо по Славянщині і там здобудемо їм давні права!

Березівський розумів цей розгін закарпатських українців. Був час — при кінці 18. віку — коли закарпатські українці, вивчені під німецькою рукою в добрих латинських школах, пішли ширити цю саме латинську культуру в Галичину, яку тоді прилучено до Австрії. Школи в Галичині були занедбані, закарпатські українці стали професорами в „Studium Ruthenum у Львові, інші вчили в Кракові, ще інші в Україні, Росії, Болгарії. Ці учені емігранти стали гордістю кожного закарпатського українця; спомини про них будили віру й певність виступу. Мовляв — ми не гірші й ми підемо за Карпати і в цілу Славянщину понесемо нове світло правди і науки.

Думка сміла, своєю смілістю мусіла й подобатися, але вона ставала смішна, коли нащадки великих мужів хотіли нести в Славянщину — старе барахло.

За оцим бесідником посніпалися інші промови, як восени листя з дерев. А вітер повіяв і став ним розвівати на всі сторони.

— В школі треба, нужно, обучати по церковному, бо цим язиком промовляв Господь Бог

до Адама й Еви в раю. Цим язиком списана й свята біблія і святе евангеліє. Цей язик веде до Господа Бога й до небесного царства, тому тільки цим язиком учимо в школі.

— Як Господь Бог промовляв до Адама й Еви в раю — не знаємо і мало нас оце діло обходить. Нас обходить, як наші діти будуть учитися в школі, зрозумілою чи незрозумілою мовою. Учім наших дітей мовою Шевченка.

— Чому мовою Шевченка, когда можемо обучать язиком великого руського поета Пушкіна?! Од Попрада аж по Тихий Океан!

— Учімся по свому, ні Шевченка, ні Пушкіна нам не треба!

— Святе писаніє...

В цьому хаосі вмів визнатися один директор Волівський. Він не злостився і не хвилювався, а став про себе розповідати, як то й він колись думав розвивати письменство в церковно-славянщині, але чому це не пішло. Він теж думав колись про мову Пушкіна, але й це не пішло, так що нині він стоїть при мові Шевченка. Це наша рідна, українська мова. Хай йому вірять, що це єдиний, наймудріший вихід з того положення. Хай і вони учаться, читають, студіюють, тоді й вони прийдуть до того самого пізнання, що й він.

Йому вірили, на його слово, на його запевнення.

Ухвалили новий правопис.

Березівський вернувся домів і засів до нової праці.

Викидав твердий знак, викидав з таким розмахом і так нечемно як шинкар викидає пияків, що все пропили і не мають більше чим платити.

З друкарні стали прибігати довгі звої коректи. Березівський перечитував пильно рядок за рядком і поправляв. О, кілька тут було ще хиб! Рукопис був писаний фонетичним правописом, знову переправлений на напів фонетичний. Березівський уже мав дати знак, щоб у друкарні пустили до машини електричний струм, і щоб вона друкувала аркуші — як у хату Березівського вбіг Іванівський.

— Товаришу, подумай, який скандал! Ходи до директора Волівського. Він відкликав увесь свій задум нового правопису. І як тут будувати, коли немає на кого спертися?! Ходи до нього зараз. Може ще ти його переконаєш!

Березівський вже не знав, чи злоститися, чи сміятися. Він тільки зідхнув: — Трицять тисяч знов дописати. В деяких рядках є і пять твердих знаків, на них немає вже місця в рядках, отже — цілий склад треба робити наново.

— Ходи до директора!

— Підуй та не вірю, щоб що помогло!

Директора застали — як завжди — при його бюрку, посеред книжок і часописів. Усміхнувся як завжди. Коли йому сказали, за чим приходять, встав, розложив руки як птиця, здвигнув раменами і всміхнувся.

— Non possumus! Панове, ви знаєте найліпше мої думки. Життя вимагає, що правопис

мусить бути улекшений, змодернізований. Але що я вдію? Проти мене як священника виступило духовенство, до мене прийшов в імені капітули старий канонік і... каже, що від коли світ світом, то завжди люди писали слово „Бог” з твердим знаком а слово „гріх” з ѣ і слово „світ” теж з ѣ. Проти народньої мови нічого не каже, а тільки не стерпить слова „Бог” без твердого знаку. „Я священник — кричав він до мене — я присягав Богові, що боронитиму його святощі, між іншими й святі знаки первоучителів славянства святого Кирила й Methodія і від того не відступлю. Так мені Боже допоможи! Я за малярів — каже — не зломив присяги, тимбільше не зломлю її тепер. А коли буде треба, то й життя своє віддам за ці святі знаки. І проти такого слова розумне слово нічого не вдіє.

— А що ти тепер на це? — питався безрадний Іванівський Березівського.

— І — відповів Березівський, наслідуючи директора — проти такого слова розумне слово нічого не вдіє. Книжка мала вже йти на друкарську машину, а тепер знову все перероблюй. Дай Боже, щоб це було вже востаннє!

— Крім запеклого каноніка — говорив директор — були тут у мене й інші. Священники та світські і все мене благали, щоб я не допустив до тієї ганьби, щоб викинути твердий знак. Я це все роздумав і уступив. Ще вчора я вислав письмо до шкільного уряду, що уступаю.

— Вам краще знати... — Березівський уклонився і вернувся до хати відтворювати пер-

вісний текст книжки. Це було гірше, як писати її наново. Спішився, що мав сил. Ану-ж знов хто забажає собі яких нових змін?

І кажуть, що ця країна не має темпа?!

XXI.

Панотець Долинай довго, довго вибирався до Ужгороду. То щось був нездоровий, то знову якісь клопоти в господарстві, чи в парохії, то прийшла зима і з нею страх, щоб у дорозі не простудився. Аж одного дня заявив при обіді, що в понеділок виїде.

— А я їду з татком! — майже скрикнула Маргітка.

— Я до єпископа в пильних ділах. А ти чого? — спитав нерадо батько.

— О, я маю багацько всяких справ. Найперше маю плутанину з платнею і мушу зайти до шкільного уряду.

— Я сам полагоджу тобі цю дрібну справу.

— Хочу ще оглянути весняні журнали мод, а того мій батько золотенький уже при найліпшій волі не зможе мені полагодити. Далі хочу піти до кіна, сиджу тут за світом. І цього мій батько золотенький мені не полагодить. Взагалі хочу бути хоч трішки між людьми.

Батько не бажав у часі своєї подорожі мати доньку із собою. За донькою станула мати.

— Я й не казав, що не буду її брати із собою, я тільки тієї думки, що якби вона не мала важних орудок в місті, щоб дурно не їхала та не

витрачала грошей. Коли ж у неї важні справи, прошу, їдемо разом.

Панотець заїхав до своєї сестри Ержі, якої чоловік не спішився вертатися із Сибіру. Заїхав з великими клунками з усякими харчами. Пожартував із сестрінком-гiмназистом, порозмовляв із сестрою.

— Твій син дуже розумний! Знає всіх професорів! — промовив панотець і глянувши на годинник, пригадав собі, що має важні справи в місті.

Ішов уличками, які знав ще зі студентських часів. Ішов і скривався, як би робив щось нечесного. Пригадував собі, що таксамо йшов нишком студентом і йому самому ставало смішно. Нині не мав причини скриватися, так завжди воно ліпше, щоб ніхто не бачив. Роздивлявся на боки, поки не знайшов винарні старого Надя. Сюди заходив що-вечора директор школи, де вчив Березівський — ціле місто знало про це. Винарня стояла як і колись за його студентських часів, тільки тоді видавалася йому якась більша, краща, хоч не була ні більша, ні краща, а навіть входові двері були ті самі. І надпис той самий мадярський, тільки під мадярським надписом притулився й маленький український: Винарняъ. Не увійшов відразу до середини, а перейшов попри винарню раз і другий, провірив, чи його хто не бачить, завернувся і скоро вскочив, замикаючи двері за собою.

Всередині було так накурено, що в першій хвилині нікого і не побачив. Господаря не було. При одному столі сиділо якесь незнане товариство, мабуть якісь урядовці, при хлібі, м'ясі, цибулі,

пляшці вина і голосній чеській пісні. Коли панотець розглянувся, побачив в самому кутку — директора. Сидів задуманий. Його пляшка стояла вже порожня.

— Добрий вечір, пане директоре! Спізнаєте мене? — витався панотець.

— Звідки ви тут взялися, бачі?

— Всякі справи привели мене сюди, до Ужгороду, а приїхавши, згадав я молоді літа й зайшов сюди. Дозвольте сісти біля себе.

— Сідайте!

— А де старий Надь?

— Пішов по нове вино.

Панотець розглядався по винарні.

— Усе як було колись. Ці самі столи, ці самі бочки, а тільки ми не ці самі.

— І вино не це саме, перше було ліпше і більше можна було його пити.

З пивниці вийшов старий Надь, з пляшками у руках.

— Бачі, як здоровля? — витався панотець. Старий Надь стояв і довго вдивлявся в панотця, не міг відразу собі пригадати.

— Ви були „кішпоп“? (клерик) в тутешньому замку... але ніщо мені не завинили за вино, ось тому й позабув ваше чесне, великоможне імя.

— Долинай.

— Так, так. Долинай! Як там ваша великоможна пані, діточки, а може вже і внуки? Щоб здорові росли!

І побіг з пляшками до нових гостей.

— Як вам живеться, пане директоре? Добре? Багацько праці?

— Вибрався я не раз і не два до вашого села і не зложилося! Не зложилося! — говорив з ре- зигнацією алькоголіка, широко розкладаючи ру- ки. — Не зло-жи-ло-ся!

Панотцеві це слово пана директора якби з не- ба впало.

— Що мені з того, що ви вибиралися, а не ви- бралися. Треба було приїхати, як пан Бе...

— Мої молоді літа там пройманули! Чудова там ріка, а гори-гори, таких других нема на ці- лому божому світі... — попадав у сентименталь- ний настрій пан директор.

— Ви не приїхали, а приїхав за вас доктор Березівський, тепер ваш професор.

— Так, так, він тепер у мене служить! — не без гордоців промовив директор.

— Я пізнав його. Робить вражіння чесної лю- дини — каже панотець.

— Правда, правда — потакнув директор.

— І словний.

— І словний.

— І працювнтий.

— І працювнтий.

— І розумний.

— І розумний. Навіть дуже розумний, тільки великий дурень і скупар. Платню має вже таку, що кожного дня міг би випити літру вина, але він, дурень, вибачте за слово — не не.

— Це не дуже по товариськи з його боку, що він не не — підтримував панотець розмову в дусі директора. — Але це ще не найбільша хиба.

— В їх краю не родиться вино, а тільки капуста, пшениця й жито. З капусти вина не буде! Ха-ха-ха! Вина з капусти не можна видушити, хіба росіл! З пшениці хліб, а із жита — паленка. А паленка не вино. Не вино! То він і не знає, що доброго на світі.

Панотець бачив, що директор вже випорожнив дару божого понад міру і можна від нього довідатися все, що завгодно.

— Знаєте, пане директоре, мене питалися з цікавості, хтось це потребує знати: чий він син? Може б ви зажадали від нього завтра рано всі документи, особливо його метрику і мені це все показали. Хочу зробити комусь товариську послугу. Ми зійдемося завтра вполудне у „Звізді” на обіді. Можете це мені зробити?

— Чому ні? Усе, що тільки хочете, роблю.

— А не забудете?

— Щоб я не забув, ви завтра зранку до мене зателефонуйте.

— Щоб тільки він цього не знав, прошу вас дуже, бо це дискретна справа.

— Не буде знати. Розумію, дискреція. А завтра у „Звізді”. Напиймося! На здоровля!

XXII

— Маргітко, ви що тут робите? — майже скрикнув Березівський, побачивши на вулиці проти себе Маргітку. Відчув, що почервонівся і йому стало ніяково, що те, що скривалося десь там у

душі — тепер вирвалося з повною силою. Поправився. — Панно Маргітко, ви тут?

Вона зрозуміла, як це добре жінки вміють розуміти — і тон його бесіди і збентеження. Усмінулася: приїхала з батьком, мала дрібні орудки, тепер ішла до шкільного уряду, де була якась „баламута” з її платнею.

— Що чувати? Як батько, мама, здорові? — і засипав її питаннями, аж сам не спостеріг, що сипле словами, словами, меле і меле — замість допомогти дівчині, яка приїхала із села і мала справу в уряді.

— Ви до уряду? — Прошу, ходіть, я знаю деяких урядовців.

Попровадив її по маленьких кімнатках уряду і скоро поладнав справу.

— Як то добре, що стрінула вас, а то була б сама не дала собі ради.

— На другий раз напишіть, а я завжди дуже радо полагоджу вам орудку, хоч ні, не пишіть, а ліпше приїздіть самі.

— Чим воно ліпше? — спитала.

— Чим ліпше? — Стрінувся з вами. Серед буденної, часто нудної праці — добре стрінути знайомих і... — урвав.

— І?

— Яка тепер ваша програма, панно Маргітко?

— Програма? Я думала, що страчу цілий ранок, ходячи за цією справою, завдяки вам скінчила її дуже скоро. Тепер вертаюся до тітки, куди заїхала. По обіді дещо куплю. Не знаю як батько, але я вже можу вертатися домів.

Була зима, легонький сніжок падав. — Березівському було якось весело на душі.

— В мене тепер вільний час, а коли і ви тепер свобідні, зайдім до цукорні. Поговоримо.

Хвилинку вагалася. Іти, чи ні?

В цукорні було кілька пань з дітьми, заїдали тістечка й голосно розмовляли про свої домашні справи.

— Як то добре міським паням! Куховарка за неї варить їсти, а ті собі в цукорні бавляться! — не без задрости підмітила Маргітка.

— Не всі пані так живуть і можуть жити. Це тільки жінки вибранців, або хабарників та злодіїв.

— Як несподівано я сюди попала! — промовила, розглядаючися.

— Бачі, вон гол? — і знов стали відроджуватися всі спомини.

— Чого смієтеся з мене? — спитала.

— Не сміюся, тільки пригадую. І тамто було таксамо несподівано як і це. Мені й не снилося, що нині буду матиприємність сидіти ось тут біля вас. А тепер розповідайте, панно Маргітко про себе.

— Любите кіно? — і самому йому стало соромно, що ставить таке банальне питання.

— Коли я була в учительській семінарії, то нас виховували дуже строго, між іншим до кіна було якнайгостріше заборонено ходити. О, тоді я мріла про одно тільки, щоб стати своєю панею і — щовечора сидіти в кіні. Але стала я своєю панею

— на селі і знову не бачу кіна, тому й не дивуються, що коли вирвуся я, чи яканебудь інша учителька із глухого села в місто, то зараз біжимс до

кіна, театру, чи цукорні. Для нас, селяхів, то вже новина перейти в місті по корсі, оглянути вистави, побачити авта, стрінуги знайомих.

Березівський, щоб розвеселити її, розповів про свої клопоти з виправлюванням правопису книжки і Маргітка справді почала щиро сміятися.

— Вже і до нас дійшла чутка, якто один український емігрант зложив цілу книжку для школи, але всюди було „Бог” без нашого твердого знаку і слово „світ” без ять і твердого знаку і слово „грїх” теж без ять і твердого знаку і як почали з ним воювати!

— Воно було б смішне, якби не було і сумне, що на такі дурниці йде наша енергія.

— А мій батько сказав гостям, що знає цього емігранта і що його правда, бо пощо писати знаки, яких не читаємо і не вимовляємо? Тоді зачалася довга суперечка про традицію.

— А ви?

— Що я?

— А ви мене боронили?

— Мій батько боронив, я мовчала.

— Я вже кілька разів вибирався до вас — промовив по хвилиниці Березівський.

— Вірю, що і знову будете вибиратися і знову — не виберетеса — промовила жартом, але в тому жарті було чути й докір.

— Воно, як би то сказати... — зачав Березівський, та бесіда йому не йшла. Слова не плили гладко, а ставали напоперек горла. — Воно... знаєте, панно Маргітко, я вже не гімназист, ні не студент, що може надскакувати коло дівчини й не ду-

мати нічого... Може я то зле кажу й ви мене не розумієте... Знаєте, я емігрант, хоч і місце маю, та я без прав, без землі під ногами, без тутешнього громадянства, прийнятий до служби тимчасово... кожної хвилинки можуть мене звільнити... Тут один вихід, треба дістати тутешнє громадянство.

— То і діставайте!

— Про цю справу я вже думав, вже й приготував документи, але прохання ще не вніс — говорив далі Березівський.

— А чому? Чи ви не маєте сили волі?

— Знаєте, ми українці, живемо на пограниччі Європи й Азії, де перехрещуються дві ріжні культури. Ми раз великі розумаки, мудраки і педанти ніби-то у стилі західньої Європи, то знову фантасти і фаталісти сходу. Ось так і я. Думаю і не знаю... Вже давно я порішив внести прохання. Але одночасно з тим якась інша думка шепче: Ануж ще станеться чудо і ти вернешся в найкоротішому часі на Україну; і не вношу прохання.

— А ви не мали б охоти тут залишитись?

— Я вже давніше рішився стати сином цієї землі, але праця при виданні книжки, кількаразове виправлювання рукопису так забрали мені весь час і мої думки, що я й не думав про свої особисті справи. Але тепер уже внесу прохання у найближчих днях. Коли ж дістану громадянство, в тому буде частина й вашої заслуги.

— Моеї?

— Вашої — і його слова ставали йому ще більш наперек горла. Спустив голову як гімназист, коли його неприготованого викликав профе-

сор. — Панно Маргітко... від коли я вас пізнав, я вас полюбив. Ніколи не сходиш мені з думки. А ти? — і щойно тепер, вдоволений, що висказав все, що тяжіло на його душі, вдивився в неї. По її лиці перебіг усміх.

— І я, як це ви вже рішили... — прошептала ледве чутно.

— Маргітко! — і її руку притиснув до своїх уст. — Маргітко золотенька! я від першої хвилини і... завсіди буду...

— Так усе несподівано, несподівано, як сон, як сон... — шептали її уста.

— Я вже кілька разів вибирався до тебе, та завжди стримувався, аж упорядкую свої особисті справи. Не можу ж я, емігрант, відривати тебе від землі і з тебе робити емігрантку, без певного завтра. Треба мати землю під ногами...

— А як будеш мати землю під ногами то приїдеш?

— Тепер приїду вже скоріше.

Вийшли з цукорні.

XXIII

На дворі падав дрібненький сніжок і відразу танув, але обидвоє такі були заняті, що не бачили снігу і не відчували зими.

— Відпроведиш мене до тітки?

— Відпроваджу і звитаюся з твоїм батьком. Ходи, обійдемо довшою дорогою попри парк!

Звернули на малолюдні вулиці містечка. Пе-

реходили попри них люди, їхали вози, авта, але того всього вони обидвоє не бачили. Для нього цілий світ тепер — вона, для неї — він. Як радо були б кудись щезли, де не було би нікого і були б оповідали собі, що відчувають. Про свої мрії і про свою безмежну тугу і про щастя і безмежну радість, що їх душі знайшлися, зрозумілися.

Березівський не думав уже про граматику ні про громадянство, а роздумував про те дивне явище, як друге серце нас слухає, коли його займає кожне наше слово, кожний рух і коли кожна думка викликає радісний відгомін як струна у другій струні, настроєній на той самий тон. Як сонце відбивається у гладкому плесі води, як палкий вогонь рветься завжди вгору й гору — так горіли коханням їх серця.

Він здивувався, що він захоплений своєю радістю і таки помітив на мурах великі оголошення про сьогоднішню виставу народньої пєси: „Ой, не ходи, Грицю...” Гарно було б піти з Маргіткою до рідного театру... Вона не знала, чи батько ще схоче лишитися до вечора в Ужгороді, а коли лишиться, чи схоче піти. А може схоче тітка... Березівський, на щастя, знав її тітку — учив її сина. Коли зайшли до тітки, довго чекали на панотця. Старий вернувся у доброму гуморі — його очі блищали дивним вогнем. Панотець сердечно привітався з Березівським.

— Ось так випадково я зійшовся з вашим директором на вині, ми розговорилися з ним і він хвалив вас дуже, пане докторе!

— Тато казали, що йдуть у важній справі до єпископа, а тимчасом пішли на вино.

— А ти казала, що йдеш в урядових справах до шкільного уряду, а тимчасом...

— Я була в уряді, де полагодила своє діло, а потім ми стрінулися.

— І я так самісенько, був у єпископа, полагодив своє важне діло, а потім випадково — це слово виразно наголосив — я стрінув директора, а що то старий знайомий, то й пішли ми на вино. А ти, сороко, мене не контролюй, бо тобі до мене зась!

Увечір пішли всі до театру. Панотець хотів побачити те чудо, яке називалося своїм театром, де говорять і співають „по нашому”.

Саля була повна. Яка різнородна публіка тут була. Українські стрільці, українські робітники, українська інтелігенція. Одні відірвані від рідної землі, деякі поженилися вже з мадярками, словачками, чешками, приходили до українського театру як до святині, щоб почути рідну мову, рідну пісню і щоб перед своїми жінками похвалитися: — Ось і ми не без мистецтва. — Були тут і інтелігенти — наддніпрянські емігранти, що вже не раз і не два бачили ту песу, а проте вона їм не знудилась.

Артисти на сцені — недавні старшини української армії, ще вслухані в рев гармат — до ритму — повагом ступали по сцені. Мова кохання була тверда, як відгомін полевих наказів. Задума на чолех закоханих — Жмеринка, Хвастів, Козятин, Київ, Крути.

Між місцевими на першому місці директор

Волівський. Панотець зійшов у часі перерви привітатися з ним. Лишилися самі — Маргітка й Березівський.

Багацько вже разів був Березівський на цій виставі, та безумовно найкраще вона промовляла до нього нині. На сцені змагалася палке, горде кохання Гриця з гордощами Марусі, на сцені грали мистці під орудою незабутнього Садовського. Коли зі сцени линула пісня, Маргітка ловила її як українську боеву пісню. Березівський хотів тепер спитати її, чи це вона тоді грала на фортепіяні, як він відіжджав? Але замість запиту їх руки стрінулися.

Пощо було говорити про давню пісню, коли творилася нова...?

XXIV

В 1919 і в 1920 році самі чехи просили українських емігрантів, просили військових старшин, що були в таборі в Німецькім Яблоннім, в Ліберці, чи в робітничих сотнях на Закарпатті, щоб ці брали чеськословацьке громадянство і йшли служити в уряди Закарпаття. Українські емігранти не спішилися.

— На осінь вернемося домів.

Коли ж минала осінь, потішалися:

— На весну вернемося домів.

І знов:

— На осінь вернемося домів.

За цей час змінилися обставини. Усе на світі

пливе у вічній зміні, як колись сказав Геракліт з Ефезу. Змінилися й погляди провідних чинників чеськословацької республіки. Ще недавно говорили, що Закарпаття — тільки в депозиті чеськословацької республіки і що воно мало бути мостом на схід. Коли пізніше хтось поважився би говорити про той депозит, то відповідав за злочин проти закону про охорону цілості держави.

Спочатку кликали українських емігрантів на вільні місця в урядах — і тут змінилися погляди. Кликати чужинців? — коли були свої. — Спочатку було треба вміти по українськи, пізніше уже ні. І пощо б то було треба, коли само населення не знає, хто воно таке? Сама інтелігенція того народу не знає, хто вона така! — говорили вороги.

Була ще і друга причина, яка поставила чехів ворожо до українців: Українці програли на Сході і з ними перестали числитися. На Сході зачинала творитися нова Росія і тим станом були чехи вдоволені. Українці без огляду на програму не зрікалися ідеї своєї самостійності, чекаючи знову відповідної хвилини до боротьби, а це вже було проти інтересу чехословацької республіки. Дедалі почали кидати з чеської сторони гасло, що кожний українець — ірредентист. Повторялася стара історія, що раз побитого всюди бють.

Тепер уже було тяжко дістати громадянство. Звичайно відкидали прохання і треба було вносити друге, шукати протекції та приятелів. Одні емігранти мали ту терпилівість, інші кидали край і йшли далі, хто до Америки, хто на Світську Україну, хто в Галичину.

Березівський вніс прохання і пішов до шефа шкільного уряду.

— Ви добрий робітник, на вашому прохання напишу, що добре учите, тактовно поводитесь з учнями й товаришами, супроти нашої республіки ви лояльні, крім школи працюєте й на полі піднесення культури, коротко вважаю вас позитивною одиницею, потрібною кожній державі.

Березівський і сам не вірив, що так його хвалять. Одночасно написав до Праги до знайомого: Піди і довідайся як стоїть моя справа, бо коли треба, поїду сам.

Не довгий час минувся, як приятель написав коротко й ясно:

„Громадянство маєш, міністерство прихильно полагодило твою справу”.

Березівський своєю втіхою поділився з Маргіткою, опісля показав картку знайомим, а ті в один голос:

— Вдалося, важна справа, треба її запити!

А що вино на Закарпатті добре і дешеве, то чому не піти до якої старинної, в скелі видовбаной пивниці, не сісти між бочками з вином і при свічці, в товаристві найближчих не заспівати пісні про святого Юрія? А як приємно порозмовляти в дібраному товаристві, де кожний носить у своїй душі більші, чи менші лицарські вчинки в стилі Ахілля, Агамемнона, Ігоря, Одисея, Дон Кіхота, чи Санчо Панси!

Був тут пан сотник з лисою головою, довгим вусом і палкими очима, що перемірив неодну землю, сходяв пішки всю Галичину, побурлакував

і над синім Доном, завжди усміхнений, завжди бадьорий, ніколи не знеохочений, що в тяжких хвилях ще й іншим додавав відваги. Був тут і „пан Вольський” вічний маркирант, що завжди вмів занюхати не стрільний порох, не кров і не дим пожежі, а вино і добру страву. Був тут і суддя Максим, тверда людина, неподатна, безкомпромісова — ще і досі в своїй обношеній гімнастюрці. Прийшов і доктор Іванівський, що воював проти твердих знаків. Був тут і учитель, що відступив Березівському хату. Був тут і музика, що вічно підсвистував...

Чому з ними всіми не згадати буйної молодости, кривавих боїв, лицарських змагань?

Блимає свічка в темній пивниці. Про цю пивницю розповідають, що тут давно-давно римляни пили вино, опісля бенкетували тут татари. Чи це правда? Хто шукав би завжди і всюди правди на основі документів? Говорять і кінець! А старий власник винарні показує свої здорові зуби.

— Мені вже вісімдесят років, а ще не випав мені ні один зуб, це від того, що день-у-день випиваю літру оцього вина.

Чи й це правда? Хто входив би з це?! Ось сотник оповідає про битву. Він не хвалько, не розбиває без великих труднощів ворогів, а згадує тяжкі змагання, нерівні сили, брак стрільна, пошесні хвороби.

Розмова перемінюється у спомини великих діл.

Народній учитель Безручко, який відступив хату Березівському, рве волосся на голові.

— Не згадуйте, не згадуйте святе минуле, а нехай совість гризе вас за сучасне! Брати мої! Я хліб маю, маю і в що одягнутися, — а не маю життя! Березівський і Іванівський б'ються проти твердого знаку, я бюся в школі, а сотник в робітничій сотні. Це все — не діла, а бовтання! Кому це все потрібне? В малій країні, на запічку Європи, на запічку нашої української землі. Ми всі змарновані люди.

— Це все лірика! Годі ж вічно плакати над тим, що було, минулося тай не вернеться! — відповів Березівський. — Жиймо в сучасности, для прийдешности!

— Але ж сучасність нам неприхильна.

— А коли ж сучасність була нам прихильна?! Прихильне завжди нам минуле; прикрашене споминами й радістю те, що ми пережили. Прихильна нам прийдешність, що не знає перешкод, зроджена в мріях, буйних снах. Сучасність завжди тверда, неприхильна, але й серед тієї неприхильної нам сучасности — будуймо. Іншого виходу не знаю; іншого виходу й нема.

— Генку! — крикнув лисий сотник. — Ти людина льогіки і праці, гомо льогікус ет ляборіозус, а він людина нервів та почувань, гомо емоціоналіс ет леніс. А ти хочеш його переконати? Дарма!

— Ні, цілком не дарма! — відповів Березівський. — Хай буде й твоя правда, що я гомо льогікус, а він гомо емоціоналіс, але крім льогіки й розуму і в мене розвинені почування. І навпаки. І в нього крім почувань ще й розум грає важну роллю. Значить, що між нами можливе порозумін-

ня. Безручко сказав, що його ніщо не тішить, бо ми потонули в безплідні дні. Безплідні дні? — робім їх плідними. Твердий знак дурниця, але це символ, за яким скривається зміст. Ми боремося проти заскоружлості і глупоти, будимо мертву країну.

— Це все правда, але це все таке дрібне, буденне! — кричав Безручко.

— Мабуть Гете сказав — промовив Іванівський — що в дрібницях і їх викінченні видно майстра. З чого ж збудувати велику будівлю — як не з малих цегол, з точно до подробиць обтесаного каменя? Коли не можна вмирати на полі бою, а треба вести малу, дрібну працю — робім її чесно та свідомо.

— Я не заперечую, що щоденна громадська праця добра, доцільна і конечна нині, тут, але принай, що ти здатний до більших та мудріших діл, як до редагування шкільної читанки та до боротьби з твердим знаком.

— Добре, але що робити? — запитав Березівський.

— Робити те, що робиш, але не бути тим вдоволеним і не думати, що так, як воно є, воно мусить бути! Не треба звикати до тієї праці і не ошукувати себе своєю важністю, бо звикнеш до рабства, вдоволишся нинішнім станом і — ти помер.

— Я працюю вбиваю свою тугу.

— Ти працюю, а він скаргами, наріканнями і ліричним плачем. Гомо льогікус ет ляборіозус і гомо емоціоналіс ет леніс.

— Так, а тепер ти, наш лисий філософе,

скажи нам іще, котрий з тих типів нам у житті більше потрібний? — питав Іванівський.

— Котрий тип нам більш потрібний?! — крикнув пан Вольський і став бити кулаком по столі, що склянки аж підскочили. — Революції нам треба, революції, що все рве, нищить, розбиває!

— Ти — проповідуєш революцію?! Ти, ти?! Найбільший лінюх на цілому світі?! — спитав здивований Березівський.

— Я! — і знов кулаком по столі. — Я, бо вже не можу стерпіти того дрібничкарства. Правда, я найбільший лінюх, я пасивна натура, але тому саме хочу у вас, так званих діячів, бачити великі діла. Великі діла, від яких знов здригнулась би ціла Європа, весь світ! Великі діла проти всіх могутніх народів Європи, проти всіх, проти всіх!

— Пане Вольський, не грай комедіянта! Сам ніколи нічого путнього не зробив, ніколи не стояв у житті на своїх власних ногах, і нині нагло революції йому забаглося?! Прошу, роби, але не кулаком до стола, а правдиву революцію! — крикнув Березівський.

— А ти доктор і професор, а туман сорокати, ідіот, лицар на припічку! Лицар твердолобий твердого знаку!

Його старалися заспокоїти, повстала метушня. Частина гостей рішила піти до дому, друга до каварні.

Коли Березівський вийшов на вулицю, перед ним стояв директор канцелярії, який раніше служив у Галичині.

— Пане професоре, нині вернулася ваша справа з Праги.

— Знаю, я дістав громадянство.

— Навпаки, чорне на білому відмова.

— Але ж може ви зле перечитали, пане директоре! Я дістав з Праги вістку, що мені дали чесько-словацьке громадянство.

— Видно, що ваша вістка зла. Я перечитав ваш акт дуже уважно. Від-мо-ва.

— А може ви, пане директоре, таки жартуєте?

— Це напевно, ви, пане докторе, були на доброму вині і вам жарти в голові. За кілька днів доручимо вам чорне на білому. Ніщо не сталося, треба вносити наново. Добраніч!

— Дурень той мій приятель з Праги і несовісна bestія! — подумав Березівський і рішив зайти розважити свою журбу в каварні. Безручко сидів уже за „чаркою“.

— Знаєш, міністерство відмовило мені признати громадянство.

— А я не казав, що ми тільки бовтаємося! — Ти служиш державі, вірно їй служиш, тебе хвалять в уряді, ти прохаєш, щоб дали тобі громадянство, а тобі дулю під ніс!

— Але що робити?

— Плюнути на все!

— І лишити незорану землю, яка потребує так багацько працівників? Ні, я так легко не знеохочуюся!

XXV

Небавком вийшла у світ читанка Березівського. Він знав, що про такі книжки звичайно ніхто не пише. Поза вузьким колом педагогів мало хто розуміється на вартості підручника і звертає на нього увагу. Березівський нагадав собі один випадок про професора університету, що написав підручник фізики. Міністерство освіти апробувало підручник, бо й хто зважився б сказати, що професор університету не буде вміти написати підручника фізики для гімназії? З цього підручника і вчили довгі роки. Професорові підріс синок, став ходити до гімназії і став учитися з фізики свого батька. Але йому не йшло. Батько став помагати синові і щойно тепер побачив, що його книжка перевищала рівень освіти його сина й загалом учнів у тому віці. Його фізика мала багацько абстрактних понять, яких його син іще ніяк не знав, не міг ще знати й не розумів. Професор був совісною людиною, постарався, що його фізику забрали зі шкіл і він сів писати нову, вже більше достосовану до школи.

Березівський думав над тим, чи і з ним колись таке не трапиться: треба буде користати тільки з власного досвіду. Аж одного дня звернули йому увагу, що в одному політичному тижневику є оцінка на його читанку. Там стояло чорно на білому, що святий Юлій установив за божою волею для нас, русинів, календар, святий Кирило й Методій уложили святу азбуку й святу церковну мову, та це не сподобалося чортові й він проти свя-

того юліянського календаря установив поганський календар якогось там Григорія, а проти святої мови святого Кирила й Methodія підмовив українців, емігрантів — і так далі.

Березівський покивав головою. Чи треба відповідати, що святий календар був Кая Юлія Цезаря, а не якогось святого? Це все пригадувало Березівському XVII вік в Україні, коли багацько наших предків по лицарськи билось за бороди священників. — Коли ці бороди пропадуть, мусить упасти й віра і моральність! — Що було робити? Чи можна проти такого погляду воювати розумовими аргументами?

Кілька днів пізніше читав про себе вже в чеському часописі. Тут був вже інший підхід до справи. Кожна доба має своїх чортів, проти яких воює. Коли хто в часах молодости Івана Франка хотів свого ворога очорнити перед урядом, кидав на нього підозріння, що він — соціяліст. Соціяліст в тому часі означало чоловіка небезпечного для держави, небезпечного для суспільного ладу. В часі світової війни вже не страшне було в Австрії слово „соціяліст”, а „москальофіл” — в Росії „германофіл”. Кілько людей розстріляно, чи повішено тільки тому, що це слово, кинене ворогом, впало тяжким каменем на їх бідні голови?!

В часі, коли Березівський став жити в Карпатській Україні, словом денунціяції та помсти було слово — „ракушак” — австрієць. Під тим словом розуміли тих всіх, що не були вдоволені новим, демократичним ладом нової славянської республіки, а тужили за давніми, добрими часами

австрійської монархії. Це все — ракушаки. Дедалі це поняття — як і кожне інше поняття, уживане в людській мові — розширялося, набирано в себе більше змісту. Хто уживав радо німецького слова, чи навів німецьку приповідку — був підозрілий, що симпатизує з німцями, тужить за давніми панами, це видно — ракушак. Хто важився сказати, що давній спосіб урядування був ліпший, простіший, хто звертав дуже велику увагу на одягу і ходив дуже порядно одягнений і був дуже чемний — цей теж видно — в душі монархіст, ракушак. І хто не точно приходив до бюра і тимсамим шкодив республіці, і хто був за точний, бо звик до давньої формальности — ракушак, ракушак.

Березівський прочитав в чеському часописі грубими буквами: Р а к у ш а к а в т о р о м ш к і л ь н и х к н и ж о к у н а с ! — А далі стояло чорне на білому, що пан Березівський був українським січовим стрільцем, а вони відомі з того, що боролися по стороні Австрії й Німеччини проти славянської держави Росії. Пан Березівський був перед війною приватним учителем австрійського престолонаслідника архикнязя Фердинанда! Того архикнязя вбили серби, а приятель убитого, ракушак прийшов до нас! Наша гостинна республіка його прийняла, дала йому ще громадянство, і допустила до такого скандалу, що на книжках „ракушака” має виховуватися наша молодь!

— Пане раднику, чи можу скажити редакцію за цю берсоромну брехню? — питає Березівський начальника суду.

— Можете.

— То скаржу.

— Гов, любчику! Ви мене спиталися, чи можете, отже можете, інша річ, чи виграєте. Моя думка, ліпше цілком не зачинати.

— Чому?

— Щоб пресовий процес вести — треба мати багацько грошей і вкінці програти. Редакції вистане вибріхатися, а це їй вдасться. При Січових Стрільцях ви служили, а ці вели австрійську та німецьку політику. Архикнязя Фердинанда ви не знали, але це дрібне. Крім того редакція додасть на свою оборону, що вона це писала в імені публичного добра, а публичне добро загрожене, що з книжок „ракушака” виховуються правдиві громадяни! — сміявся радник. — А хоч би ви і виграли, чи ви знаєте, хто тут підписаний за редактора? Звичайно вибирають на відповідальних редакторів людей, які нічогосінько не мають. Автім тут сидить адвокат, передайте йому справу і послухайте, що він заспіває.

— Що заспіваю? — спитався молодий адвокат. — Справу візьму, але редакція в Празі, процес треба вести в Празі, отже давай гроші, щоб я поїхав кілька разів до Праги, або щоб наймив іншого адвоката, який мене заступить. Крім того згори на стемплі.

— Порядний чоловік загалом не йде шукати справедливости у суді — докинув начальник суду. — Навіть коли виграє — програв.

— Отже, закони не всілі оборонити порядну людину перед нападом брехуна? — питався Березівський.

— Є цілий ряд розпорядків і приписів, яких метою є забезпечити нас перед собаками, а таки зараз тут на вулиці може вас скажена собака покусати.

— Отже ви, правники, безсилі проти брехунів?! Що варта в такому разі ваше право? — питався Березівський.

— Тут наше право варта те саме, що й ваша філософія. Можете вислати спростування до редакції, що ви не „ракушак“, і що ви не знали ні коли архикнязя Фердинанда й на тому кінець.

— А коли не схотять помістити спростування?

— Теж буде кінець! — сміявся судовий начальник.

— То хай грім ударить у ваш суд і вашу справедливість!

— Хай і вдарить, щоб тільки нам пенсію платили! — сміявся начальник суду. По хвилині додав: — З того, що на вас нут написали, не робіть собі ніщо. Дурень написав, забулося й кінець.

Коли Березівський прийшов на другий день до школи, знайомий професор маляр, з яким Березівський приятелював, стиснув йому щиро руку.

— Баратом Евжене, я тебе ґратуюю, я не снав...

— Знав — поправив Березівський.

— Так, так, не знав, що ти такий славний, що ти учив архикнязя Фердинанда. Чом нич не кажеш? Чую, що у новинках уже лежить. Снаю...

— Знаю...

— Так, знаю, що то тепер зле на чоловіка, як така слава, ну, ракушак, але...

— Мікльоше, вір мені, що то все неправда. Я й не бачив у своєму житті того архикнязя.

— Не бійся, я чехам не скажу, ні, ні, я себе — і знову стиснув йому руку.

Ніщо не помогли запевнення Березівського й перед молодим директором, який теж йому сердечно ґратулював. До нього прилипало, що він учив і приятелював з архикнязем. Березівський спочатку боронився проти тієї слави, опісля перестав.

— Хай буде, що я вчив!

Уложив спростування до часопису й чекав, чи помістять. Кілька днів не появлялося, знову чекав і воно ніколи не появилося. Березівський плюнув.

— Хай вас побе грім з вашою правдою!

XXVI.

Одного дня доручили йому письмо з жупанату. Прочитав і остовпів. В письмі стояло, що він шкідливий для республіки, тому мусить покинути її до трьох днів.

Перечитав ще раз і ще раз.

Пригадав собі слова начальника суду, який мав до діла із злочинцями, злодіями, підроблювачами підписів на вексях, наклепниками і загалом висівками громадянства і побачив в уяві — анонім. Я-ж учитель архикнязя!...

З одного боку ставало смішно, з другого доречно. Відчував гідь до доносів і рівночасно перед ним ставало питання: — Хто це міг бути? Чи це був чех, чи хто з місцевих, невдоволений, що він видав українську книжку, чи був це може таки хто з українців, яким платили за те, щоб шпигувати всіх емігрантів.

По хвилині його думки полинули в іншому напрямку. Пусте, хто зробив донос, важне, що треба боронитися. Знав з досвіду, як у практиці виглядає таке викидування. Веде учитель-емігрант на селі кооперативу і це не на руку сільським лихварям, що здобули монополь торгівлі — то цей учитель-емігрант дістає одного дня письмо з уряду, щоб до трьох днів забирався з республіки. В актах стоїть, що такий то й такий пан — загально знаний комуніст, або конфідент чужої держави. Цілий ряд найліпших працівників, основників кооператив та читалень мусів кинути межі республіки — як її вороги, хоч це були її найліпші робітники. Треба було боронитися, а рівночасно — на всякий випадок — приготовлятися до відїзду.

Куди?

Світ такий широкий, такий далекий, але який він маленький для емігранта, чи загалом для бідної людини! Куди тепер повернутися?

Суддя Максим виїхав недавно до Америки, вже писав і подав до себе адресу. До нього треба написати за інформаціями й вибиратися туди. І до Галичини треба написати, чи там не знайде місце в гімназії. Коли ж ні, вернеться до батька й стане на полі господарити.

— Не згину у світі, як і досі не згинув! — подумав. Але що з Маргіткою? — це питання ставало перед ним і на нього не знаходив відповіді.

XXVII

На другий день зайшов до жупанату, який викидав його з держави. У великій, гарно умебльованій канцелярії, сидів урядовець середніх літ. Березівський представився по військовому, виразно вимовив своє ім'я і заняття.

— Пане докторе, чим можу вам служити? — запитався жупан — сідайте.

Березівський подав акт і просив вияснення, за що його викидають.

— За що вас пане (вже без докторе) викидають? Це ви самі повинні знати, які гріхи у вас на душі проти нашої республіки.

— Не маю ніяких, тому й прийшов запитатися.

Жупан глянув на нього. Березівський витримав гострий погляд пана жупана і ще раз повторив поволі та виразно:

— Не маю ніяких, нічого не знаю, тому й прийшов запитатися.

Жупан задзвонив на урядовця, який зараз приніс акт, нахилився до жупана і щось йому шепнув. Хоч підслухувати негарно, Березівський перемінився в одно велике вухо і почув кілька відірваних слів: „Фердинанд... нешитель республікі... сі-

чові стрільці... політика... комунізм". Жупан промовив:

— Ну, ви вже не такі невинні! Тут на вас є донос від достовірного чоловіка, що ви ворог нашої республіки і взагалі республіканського ладу, бо ви від молодости прихильник монархізму, спеціально Габсбургів, ви учили між іншим архикнязя Фердинанда.

— Але ж це все неправда! — перебив Березівський.

— Я ще не скінчив! — на це жупан.

— Ви й не можете кінчити, бо це все неправда, підла інтрига, і мені аж дивно, що ви, пане жупане, вірите в такі абсурдні доноси! Архикнязя Фердинанда я й не бачив на свої очі, а не то, щоб учив його!

— А які ж ваші докази, що це абсурд?

— Мої докази? Це не я маю доказувати, ви повинні б мені доказати?! Але хай буде! По перше, я взагалі не вважав би ганьбою для себе, якби я учив архикнязя. Чехи були в Австрії міністрами, генералами, то чому й я не міг би учити архикнязя? Але ви-ж самі розумієте, що такі великі пани, як архикнязі брали собі на вчителів старших панів, людей на високих становищах, а не студентів університету і то славян! Далі прошу подивитися на мої тут документи. В 1913. році на весну я здав професорський іспит і зараз по березні 1913/14 був учителем гімназії. У літі 1914. р. архикнязя вбили. Коли ж я мав його учити?! А накінець: Чого я міг би був його учити? Української мови? Крім цього маю іспит з латини й греки.

— Пане докторе! (ого — подумав Березівський — знов вертає мені титул). Пане докторе, я бачу, що то абсурд. Але вибачте, ми, чехи, не знаємо відносин між вами, українцями. Це доніс нам ваш чоловік, тому й думали ми, що це правда. Ви до політики не мішаєтеся?

— Я не маю часу на неї. Увесь мій час йде на науку в школі, тепер я був зайнятий редагуванням книжки. На політику не маю ні часу, ні охоти.

— Можете подати якого свідка на те, що кажете?

— Шефа шкільного уряду, цей найліпше знає чим я зайнятий.

Жупан подумав хвилинку.

— Пане — звернувся до свого урядовця — спишіть з паном доктором протокол.

— А видалення до трьох днів? — запитав Березівський.

— Сидіть на місці. Цей пан спише з вами протокол.

У протоколі було про архикнязя Фердинанда і про січових стрільців і про політику. Виходячи з бюро Березівський подумав собі, що донос про архикнязя був для нього корисний. Коли він доказав абсурдність цього доказу, то тим самим падали і всякі обвинувачення проти нього.

XXVIII

Березівський вніс нове прохання і довідувався між знайомими українцями, які вже дістали громадянство, як це їм удалося. Як завжди най-

більше було справ прихильно вирішених, завдяки особистим зв'язкам. Він мав знайомих із світової війни, але де було тих людей тепер шукати? Треба було знову рахувати на прихильність шефа шкільного уряду. Шеф удруге поручив його прохання.

Березівський рішив тепер уже не здаватися на нікого, а поїхати самому до Праги. Вірив, що коли сам стане говорити у своєму ділі, то всіх відразу переконає.

Прохання йшло — як завжди — з канцелярії до канцелярії, а він за ним. Прохання влізло до коперти й скочило до поїзду, щоб поїхати до Праги, Березівський і собі на залізницю до Праги.

До Праги приїхав зранку й зайшов поснідати до каварні. Доходила дев'ята, час, коли звичайно каварні ще порожні. Ті, що працюють на хліб, вже поснідали, ті, що не потребують працювати — ще не снідають.

Березівський спостеріг, що в темному кутку сидить гурток людей. Хтось з них читав „Громадську Думку“. У другому кутку сидів знов якийсь гурток, від якого до Березівського долітали уривчасті українські слова.

„Збігці як і я, із холодних мешкань втікли сюди, щоб завітися“. Марнуються люди без заняття! — і пригадав собі фейлетон одного віденського часопису зперед року „Духи“. Автор зобразив одну віденську каварню при Герренгасе. У ту каварню, коло дев'ятої зранку, в одну з найбільших саль, покриту скляним дахом, куди паде згори на салью на пів тьмаве світло — з'являються

кожного ранку духи. Гуртками розсідаються при столиках, нахилиються головами один до одного й радять. Це колишні урядовці міністерства фінансів, міністерства військових справ, міністерства залізничних шляхів, самі урядовці міністерства...

Урядують, ухвалюють резолюції, списують протоколи, міністри підписують, урядовці бють печатки. Возні перебирають важні урядові акти й розносять до найближчих столів. Там нараджуються над актами, виготовляють відповіді і знов возні розносять. Коли ж зближається час обіду, при одному із столів повстає метушня, голосний шепіт, викрики й сварка.

— Пане міністре, ми не дістали платні, не маємо чим заплатити...

— І я не маю. Почекайте, напишу супліку до пана міністра фінансів.

Як тихо духи зійшлися, так тихо й щезають. При дверях стоїть служба і пильнує, щоб усі заплатили...

Оцей фейлетон не постарівся. І нині Березівський побачив духів, що жили не сучасністю, а славним минулим. Один з тих, що сиділи в куті, з довгою бородою, йшов взяти інший часопис, переходив попри Березівського, пристанув, вдивився в Березівського і спитав:

— Генку, Березівський, то ти?

— Я.

— Мені оповідали очевидці, що бачили, як тебе в Одесі розстріляли комуністи. А ти живеш! Здоровий? Де ти тепер? Звідки ти тепер?

— Я тебе не пізнав через твою бороду. А де ти тепер?

— Студіюю медицину, хочу раз її скінчити, а тут зайшов до знайомого.

— А я приїхав за ділом з провінції.

— Знаєш, Генку: малою дитиною я чув не раз, як у нас на селі сміялися зі служниці: — „От дурна, тішиться з того, що живе!“ — У мирні часи ніхто й не догадувався, що в часі війни найбільшою втіхою чоловіка буде, що він живе. Мене ще і тепер не раз огортає втіха, що живу! Тішуся, що і тебе побачив живим.

В каварні, опісля в харчівні знайшов теж інших знайомих. Були тут товариші студій і товариші зброї, були тут давні міністри та члени Директорії. Рідна еміграція у Празі складалася з „вищих чинів“. Вони майже всі діставали під ріжними чритоками від чеськословацької держави допомоги. Професори високих шкіл і політики дивилися на нього згори, як на чорнороба, який здурів і пішов кудись у низи, на Закарпаття, де культура була хіба така низька, як в — Африці. А тепер приїхав в'єднувати собі чеськословацьке громадянство? Пощо ж воно йому потрібне? У Празі від нікого громадянства не вимагають, автім тут уже не довго посидимо... Восени, чи найдалі на весну вернемося домів з високими школами... Та чи не краще підшукати собі яке місце тут при університеті чи при господарській академії, як професор, чи як бібліотекар, ніж сидіти десь там...

У тому було багацько правди. І широке місто починало його із собою поривати. Походив із се-

ла і може саме тому любив місто. Культуру дерева й полотна приваблює культура каменя, заліза, бетону. Чи не приємніше булоб сидіти тут, в осередку культури і працювати науково, ніж на Закарпатті вести війну проти дрібних пережитків — проти твердого знаку, проти йори та ять?

То знов приходили на думку слова Сократа: „Де ти сам себе поставив, вистій до кінця“.

XXIX

Другого дня пішов до міністерства внутрішніх справ. Як виїздив з дому, був певний, що як тільки тут заговорить, то зуміє переконати навіть самого міністра, чому повинен дістати громадянство. Тепер на подвірі празького граду, самопевність його покинула. Передовсім подумав, що з людьми „Проданої нареченої“ треба говорити їх мовою, а не сентиментом Петра з „Наталки Полтавки“. У портієра довідався, хто є референтом від громадянства для чужинців.

При бюрку сидів молодий, присадкуватий панок, з гострим носом, волоссям зачесаним у гору, з великими окулярами в чорній роговій оправі, що додавали йому поваги та авторитету.

— Гм, кажете, що наші урядовці поставилися прихильно до вашої особи? — підніс урядовець тон своєї бесіди. — Але я вам скажу таке: — і гострий погляд понад окуляри — ми, чехи, воювали за свою державу, ми її здобували, а тепер до нас приходять усіякі чужинці й хочуть засісти теплі

місця по наших установах. Я вас питаю, пане ... і знову високий тон і рух руки згори майже в очі Березівському — де ви були, чим ви причинилися до будови нашої держави, що нині нарівні з нами, чехами, хочете володіти?! Нічим ви не причинилися, навпаки, ви, українці, єдналися завжди з німцями, нашими ворогами, а нині давай вам у нагороду громадянство?

Березівського щось вколело під серцем. Його вразив і тон промови пана референта і він почав теж крикливо хвилюватися:

— Пане референте! Коли ви, чехи, будували свою державу, тоді ми, українці, будували теж свою і моїм обов'язком було стояти там, де мене поставили. Думаю, що я не був би собі заслужив імені характерного чоловіка, якби я був тоді кинув свою державу, а помагав вам. Чи ви, пане референте, можете таке від мене вимагати?

— Ну, я так і не думав — промовив уже тише урядовець.

— На терені України формував пан президент Масарик чеські легіони. Українці помагали йому, даючи зброю, однострої, харчі, отже таки й ми, українці, причинилися до будови чесько-словацької республіки.

— Ну, то правда... уступав уже урядовець.

За той час урядовець порпався поміж своїми паперами.

— Пане докторе, це все правда, що ви мені говорите... Зрештою ваш акт я вже зреферував прихильно і він у мого шефа до підпису.

— То чого ж ви так гостро почали мене да-
яти? — усміхнувся Березівський.

Усміхнувся й урядовець.

— Тих справ я тільки тут маю, що вже й го-
лову трачу. Ма уцта! Ваш акт найближчі двері лі-
воруч!

Вищий радник, високий мужчина із сивою
бородою та сивою чуприною, але ще кремезний,
так і видно, що вправляв ціле життя в „Соколі“.
Коли Березівський увійшов, подав руку, нахилив-
ся і став слухати.

— У справі громадянства? Українець? На-
імя? Так, так, давай чужинцям громадянство! На-
ша земля маленька і потім висилай своїх дітей до
Конґа, до Австралії.

— Пане вищий раднику...

— Прошу мовчати, в мене було вже багаць-
ко українців у справах громадянства, я чув уже
багацько всяких промов, отже вже згори знаю,
що хочете сказати. Сорок мільонів... так кожний
зачинає. Слухайте. Ми з засади нікому тепер не
уділяємо громадянства, але ваш зверхній уряд ви-
ставив вам дуже гарне свідоцтво. Написано: пра-
цьовитий, солідний. Я маю зберегти урядову тай-
ну, але таки вам покажу. Подивіться: Я написав:
„Уділити чеськословацьке громадянство“. Кінець.
Тепер прошу мовчати, бо я вам щось скажу. Ваша
справа йде тепер до міністерства закордонних
справ. Це міністерство вже раз утяло вам голову,
не знаю чому, але втяло. Отже: приятельська моя
рада, всю цю енергію, яку ви зібрали, щоб зі мною
сваритися й тут багацько говорити — проявіть.

у тому міністерстві. Ма уцта. А про сорок мільонів там і не згадуйте.

Березівський і не стямився, як був уже за дверми.

— Оцей реферує коротко, ясно, прихильно й річево, а все в одній хвилині! — подумав Березівський. — Як колись буде українська держава, буду битися, щоб таких урядовців з Праги спровадили до нас. Тоді поговоримо й про сорок мільонів.

Довгим хідником вийшов з міністерства внутрішніх справ на майдан біля костела святого Віта, та знов споглянув на нього тільки мимоволі. Чорні круки крикали на даху. За костелом святого Віта, на широкому майдані, змінляли варту. Березівський пристанув на хвилинку й подивляв. Вояк у вояка високий, статурний, так і видно, що дібране військо. Такі відділи бачив у Києві.

У міністерстві закордонних справ портієр сказав йому, хто вирішує справи громадянства.

В елегантній канцелярії сидів при бюрку молодий панок. В канцелярії було чути запах махорки, чи не найгіршого роду. Березівський підхопив відразу контраст між елегантною обстановкою бюро, елегантною постаттю урядовця й їдким, смердячим димом. „Славянин, русофіл, який вибирав з Росії те, що в ній було найбільш вонюче”.

Петент почав свою промову, яку нині виголошував уже втретє.

Молодий урядовець пильно вислухав, чи вдавав, що слухає. Коли Березівський скінчив, пан консуль злобно усміхнувся.

— Українець? Да, Україна будет свободная, если не севодня так в коротком времени. Ми, чеси, мами Україну а українцу велице раді, прото не будеме забірат Україне ейо граждан.

— Приймаючи чеськословацьке громадянство, я тимсамим іще не зрікаюся працювати для України.

— Як тільки відносини в Європі зміняться й дадуть нові можливости, ви підете будувати Україну?

— Піду!

— Про це йде! Севодня не імієте кам гнут і стаєте чеськословенским обчаном, гражданином, вот так только переходом, на время дождю, а стане інша ситуація в Европе, йдете будувать Україну с германами?!

Аж тепер побачив Березівський, що попав у пастку. А якби Березівський був відповів, що він не вірить у вільну Україну, то пан консуль був би напевно крикнув: — „То ви такий українець! Так легко відрікаєтеся свого. Такого нам не треба, бо такий скоро зрадить і нашу республику“. Душею не буду тобі кривити! — подумав Березівський.

— Пане консуле, я не можу відповідати за минулі й прийдешні союзи в Європі, а прийшов у дрібній справі громадянства. Я хочу мати унормовані відносини до держави, якій служу, а цього ніхто не може мені брати за зле.

Пан консуль розбивав скоро закіп, в якому Березівський хотів окопатися.

— Україна скоро буде свободна, то ви і вернетесь до дому. Чехословацьке громадянство вам

непотрібне. І я був на еміграції — в Росії і в Україні і не старався там за громадянство.

— Але ж це був військовий час. Україна вас вивинувала, узброїла.

Ось так вони із собою кидали великими то малими камінчиками. Березівський мав свідомість, що воює чесно, але стояв надоліні, а пан консуль, як когут у байці Езопа, на даху, а цей дах додавав йому сили, відваги й певну перемогу.

Врешті каже пан консуль:

— Пан міністер закордонних справ загалом заборонив мені давати дозвіл на громадянство, тому й вам мушу відмовити.

— Коли так, то чому ви мені цього відразу не сказали, а запускалися зі мною в довгу розмову? Вам не подобалися мої погляди і тут причина...

— Коли ви мені закидаєте сторонничість, то прошу, йдіть самі до пана міністра.

— А він прийме мене нині?

— Авдієнцію вироблю вам зараз. Панові міністрові представте свою справу, а як пан міністер скаже, так я зроблю.

XXIX

Кілька хвилин пізніше сидів Березівський у почекальні міністра. Написав на карточці своє ім'я, віддав сторожеві, сів при широкому столі й розглядався по салі. Великі вікна заслонені довгими товстими білими завісами, на підлозі грубі килими, під стіною рядом прохачі.

Військова гімнастюрка, військові чоботи, виголодніле лице в одного, запалі очі в другого. Третій сперся на долоні, що й не можна було бачити його лица... Четвертий...

— Пан Аркадій Чернишенко... пан Іван Білинський, і так далі викликував сторож, аж прийшла черга на Березівського.

— Чим можу служити, пане докторе? — запитався міністр.

Березівський сидів у мягкому фотелі біля міністра і виголошував вже вчетверте ту саму промову. У глибині душі йому самому ставало вже смішно від тої деклямації.

Міністр слухав, слухав, але було видно, що не вважав, а думав тимчасом чи то про свою жінку, чи про свої рахунки. Як тільки Березівський скінчив, він якби пробудився зі сну:

— Це все дуже добре, але скажіть мені, чому ви, пане докторе, властиво хочете мати наше громадянство?

По лиці Березівського пробіг усміх і він зачав знову свою промову вже вп'яте. Але тепер уже говорив інакше, як за третім і четвертим разом. Його промова ставала за кожним разом більше реальна і тепер він говорив на хлопський розум, без сентименту.

„Чому хотів мати чеськословацьке громадянство? Щоб мати упорядковані свої відносини до держави, чого йому ніхто не може брати за зле. Хотів забезпечитися перед тим, щоб одного дня його не викинули з краю, без слідства, як уже багатько емігрантів викинули. Хотів мати чесько-

словацьке громадянство тому, щоб йому за його працю заплатили, що йому належить, а не як емігрантові менше, хоч він працював, як інші і не гірше.

— Ще чому? — допитувався міністр за кожним аргуменом, як на іспиті.

— Нині чехи допомагають українській еміграції та утримують високі школи. Це вони роблять не з якогось сентименту, чи славянського братерства, а добре зрозумілого, чесно обдуманого обрахунку. Чехи помагають українцям, бо передбачають, що повстане українська держава, яка колись сплатить чесно свій довг. Чехи бажують навязати й затіснити звязки з українською еміграцією, а через неї з прийдешньою державою. В інтересі тих звязків є, щоб в українській державі служили чехи, а в чеській українці. Ті з нас, українців, що стали чеськими урядовцями, будуть теж кільцями, які злучать ці два народи.

Міністр подумав хвилинку.

— Де ваші папери?

— В міністерстві внутрішніх справ вже полагоджено прихильно, нині або завтра перешлють сюди.

— Прошу сказати панові консулеві, хай передасть мені ваші папери, як тільки сюди придуть. Кривди вам не зроблю.

— Отже дістану?

— Кривди вам не зроблю! — відповів міністр, усміхаючися й подаючи руку.

Авдієнція скінчена. Березівський вийшов, ще раз зайшов до консуля, передав бажання мі-

ністра і знову опинився на великому подвірі біля костела св. Віта.

„Отже дістану, чи не дістану? Сказав, що кривди мені не зробить, але що це значить у дипломатичній мові? Консуль якось так дивно усміхнувся, коли передав йому бажання міністра...”

Поїзд мав аж увечір. Що було робити цілий день? На одній з найбільших вулиць висів з трамваю й зайшов до каварні. Як ранена тварина забився у кут і задумався.

Існує рація державна і — особиста. Тепер уже все розумів. Як виїздив з дому і як нині йшов до урядів, роздумував, які причини подати, чому він повинен дістати громадянство. Ці всі його причини були тільки особисті. Йому належить громадянство, бо... він і це і те. Міністр і всі, що заступають державу, брали цю саму річ не з його становища, а з державного. Тепер пригадував собі, що між його причинами була теж одна ширша з державного погляду. Крім світогляду „Наталки Полтавки“ і „Проданої Нареченої“ є ще й державний світогляд, супроти якого всі аргументи одиниці нічого не значать... Якби він був на такому відповідальному становищі у своїй державі, то супроти чеха...

Пробував читати часописи, але не йшло.

Чехи в більшості москвофіли, їх державна рація — сильна Росія. Зі становища цієї державної рації він, українець, не повинен дістати громадянства. Отже треба шукати іншої державної рації, яка казала б дати йому громадянство. Навязання

зносин з прийдешньою українською державою це музика прийдешности.

XXX.

Вернувся додому і до двох тижнів дістав — знову відмову.

В останньому часі це була вже третя чи четверта невдача. Хоч ні, як його проганяли з республіки, то цього не можна вважати невдачею, бо ту справу він виграв. У справі громадянства дух архикнязя Фердинанда, якого смерть була причиною світової війни — перейшов йому дорогу... Хто зна, може там, в актах міністерства закордонних справ, записано і те, що він намовив архикнязя до походу на Сербію... Вже сміявся зі своєї неудачі.

Роздумував, як це могло статися, що міністер закордонних справ обіцяв не зробити йому кривди, а таки полагодив його справу неприхильно. І нічого не видумав...

„Емігрант, політичний емігрант“, це слово — як і багатько інших — різне мають значіння. Таке слово, наче людина, яку вперше стрічаєш, яку по волі пізнаєш і в якій за кожним разом спостерігаєш іншу риску. Це слово „український емігрант“ — для нього самого значить стільки, що лицар, але для міністра чужої держави це влізлива, небажана людина, якій можна все обіцяти, щоб тільки від неї відчепитись.

Розпитував між знайомими, які вже дістали громадянство, якими дорогами вони дійшли до нього. Різні були відповіді.

Одного ранку прийшла йому нова думка і він таки зараз зайшов до шефа шкільного уряду.

— Ще є один вихід, щоб справу мого громадянства прихильно полагодили. Нехай міністерство шкільництва заявить міністерству внутрішніх справ, що я тут у шкільництві потрібний.

— А це що pomoже?

— Думаю. Міністерство внутрішніх справ вже двічі прихильно полагодило мою справу, але обидва рази міністерство закордонних справ спротивилося цьому з політичних причин. Люди, які там сидять, вірять в „неділіму“ Росію і завжди поставляться ворожо до українця. Міністерство шкільництва не веде політики і для нього я не українець, а професор гімназії, добрий або злий. Коли добрий, то державна рація вимагає, щоб мене затримати в цій державі. Якщо я злий, нехай мене виженуть.

— А це pomoже? — спитав ще раз шеф уряду.

— Знаю приклад, що міністерство закордонних діл теж двічі спротивилося громадянству для одного лікаря — українця і тоді міністерство здоровля заявило, що цей лікар конче потрібний для доброго ведення державних справ.

— Гм. Цими днями їду до Праги, вже маю замовлену авдієнцію в нашого пана міністра. Представлю і вашу справу. В усякому разі напишіть нове письмо.

Кілька днів пізніше дістав Березівський листівку від свого шефа з Праги.

„Ви правильно поставили свою справу. Наш пан міністр обстоював за Вами. Міністерство внутрішніх справ заявило, що Вашої справи вже не посилає до міністерства закордонних справ. Сердечно гратулюю Вам”.

— От і вся штука, що проти одної державної рації я поставив другу — тішився Березівський, ховаючи листівку.

XXXI.

Дістав громадянство і здавалося Березівському, що справі вже кінець, але ось натрапив на нову перешкоду там, де і не сподівався. Його не хотіли звільнити з попереднього громадянства. Його адвокат писав йому:

„Ти виїхав, отже є підозріння, що ти втік перед карою за злочин. Такий твій перший злочин уже знайдено. В часі нашої держави якісь бандити убили шинкаря, цілу його родину і пограбили їх майно. Вже українська влада зачала вести проти них слідство, тепер знову зловлені заявили в суді, що це зробили на твій наказ. В це ніхто не вірить, але слідство ведуть проти тебе й доки воно не буде скінчене, звільнення не дістанеш. Ти міг би приїхати й оправдатися, але не раджу. Справа безвихідна!”

Адвокат не вірив у вислід відклику до вищої інстанції, але таки радив з цього права скористати, щоб використати всі можливі засоби.

Історія пригадувала середні віки, або той час нових віків, коли людина була не громадянином

якоїсь держави, а підданим — підданим у повному значінні того слова. Підданий не сміє змінити місця осідку без відома свого пана, підданий не сміє чогось хотіти, щобудь робити, не спитавши раніше свого пана. Автім всі філософічно-ліричні роздумування не були варта й цапової душі. Перед Березівським ставало цілком практичне питання: — Що далі? Міністерство внутрішніх справ признало йому громадянство, але важність свого рішення зробило залежним від додаткового рішення нижчого уряду іншої держави. Цей нижчий уряд йому відмовив і невідомо, чи міністерство схоче рахуватися з цією відмовою.

Говорив про цю справу з правниками, вони признавали за ним правду, але як цю правду перемінити на нове громадянство — не знали.

Мабуть таки прийдеться мандрувати в Америку... Вже від тоді, як його викидали з республіки, почав жити, як жив колись суддя Максим. На себе видавав якнайменше, а всі гроші складав. Думав про те, що часто журимося тим, що нас щасливо оминає. З цього спостереження одні витягають науку, що найліпше нічим не журитися і пустити все на Божу волю, а інші доходять до зовсім протилежного висновку, що треба бути приготованим на все найгірше, коли ж воно не станеться — тим ліпше. Березівський тримався цієї другої засади, щоб уникнути розчарувань.

Листувався з суддею — тепер фермером в Америці — про умови, ціну землі, кошти переїзду, пашпортові формальности...

Одного дня дістав листа від свого галицького адвоката.

„Дорогий!

Ти передав мені свою справу і в попередньому листі я написав Тобі, що справа майже безнадійна. Але я таки ще раз пішов за Твоєю справою, тримаючися жидівської мудрости „МП“ (Man probiert!). Життя не йде тією дорогою, яку ми передбачили на основі наших, більш-менш вірних висновків. Життя має свої факти і причини, нам незнані і це життя родить нові факти, яких ми і не сподівалися. Отже треба пробувати. Сини Мойсея відкрили віддавна, що не кожний урядовець однаково закон розуміє.

Твоя справа полагоджена прихильно. Не тому, що я написав розумний відклик або тебе річево боронив. Ні. На прихильну полагоду твоєї справи мали вплив наші звичайні пільні, клапоухі заяці.

В ловецькому товаристві я пізнав був іще перед війною комісаря староства. В часі світової війни, коли німецьке військо стояло у Львові, той комісар просив мене вистаратися йому набоїв на зайців. Купити ніде не було можна, хіба дістати від якогось німецького старшини, який мені довіряв би. До кількох днів я передав тоді комісареві сотню набоїв і більше його не бачив від того часу.

Тепер приходжу в твоїй справі до референта у воевідстві, представляюся йому, а він до мене:

— Пане после! Ви мене не пізнали? Двацять сім заяців і двацять качок! Чим можу вам служити?

І твоя безнадійна справа, в одну мить обернулася. Комісар заявив мені:

— Ваш клієнт і так за границею, а ті злочини, які йому закидають, без основи і передісторичні.

До кількох днів дістанеш звільнення. А тепер говорім про гонорар. В інших обставинах я полагодив би тобі таку дрібницю задурно, але нині в нас тяжкі часи. Як можеш верни мені сотню набоїв, та вже не тільки на заяці й качки.

Здоровлю — твій...“

— Хай живуть заяці й качки! — крикнув Березівський і кинув листом на стіл. До кількох тижнів став громадянином нової держави.

XXXII.

Наближалися великодні свята. Весна була в повному розгоні, на долах вже давно зацвіли морелі, рожевим і білим цвітом. За ними черешні, яблінки, груші, і коли було вийти за місто, довкола була одна зелень, а тільки свіжо зорані чорні ниви при зелені сусідніх нив переходили в червонаві. На межах та над ровами білили приземні кущі терену.

В такий час вибрався Березівський на свята до Маргітки. А що у школі були вакації на два тижні, рішив найперше заглянути до приятеля-поета.

До поета приїхала його жінка з маленьким синком, як після пожежі. Світова війна їх зни-

щила, краєва зруйнувала. Кілька клунків замість маєтку. Доводилося закладати нове господарство, купувати все, почавши від ложки та голки, але обидвоє були раді. Ту радість і спокій давала своєрідна філософія, яка полягає на тому, щоб своє становище порівнювати зі становищем тих, яким ведеться ще гірше. Перлович говорив часто:

— Кілько то людям ведеться ще гірше від нас. Кілько зложило свої голови у бою, кілько згинувало марно „под „стенкою“, в тюрмах. Кілько українських емігрантів примирає з голоду по всіх краях Європи, Азії, Америки, а навіть Африки в чужих легіонах! А ми таки ще маємо дах над головою і ложку страви!

Березівський висів із залізниці і поспішав вуличками маленького провінціального містечка. При кінці одної, що вела вже за містечко, на горбку в саді стояло кілька маленьких низеньких хаток-ліпянок, як їх часто ставлять цигани. Березівський ще раз перевірів вулицю й число. Так, таки тут! На подвірі біля малої ліпанки бавилося кілька циганят.

— Тут живе професор Перлович?

— Тут, у тому домі! — і показали на найбільший домок.

Березівський застукав. Ніхто не відповів. Відчинив двері, вступив до середини і вже вхопився за чоло. Був за високий і головою зачіпив за одвірок... Кухня була малесенька. Березівський зробив крок від дверей і вже стояв коло — печі. Кухня: п'ять цвяхів у стіні; на них кухонне начиння. На більше меблів не було місця...

Застукав до дверей біля печі. Ніхто не обізвався і він увійшов.

— Викрасти можна б тебе й цілу твою хату! — промовив Березівський. — Поет стояв і сміявся.

— Зовсім, як Томі!

— Томі? — не зрозумів поет.

— Овідій на засланні над Чорним Морем. Друже, якби я так умів малювати, то зараз змалював би я цю напів темну, маленьку хатчину, з горбатими стінами, стародавньою стелею і тебе при цьому кривому столі між книжками і паперами. Вір мені, що так мусіла виглядати хатинка Овідія на засланні в Томі.

— Зате самота! — пробував жартувати Перлович.

— Такі напів темні кімнати родять тугу за сонцем, за світлом і я певний, що ти тужиш тепер у своїх віршах за сонцем, за волею, за простором.

Розговорювалися, поволі, як люди, що не бачили один одного місяцями. Найперше про справи найбільше загальні: „Чи ти читав таку-то статтю? Що діється на Наддніпрянщині? Чи ти чув?“ Перлович захоплювався дрібними фактами, про які йому десь хтось оповідав — і в його уяві вони ставали важними історичними подіями. На їх основі він кріпився духом, або попадав у зневіру. Про свої надії оповідав із захопленням, з гарячою вірою, з палким вогнем у очах.

Потім почав читати свої вірші. Передавав свою тугу і свою віру, свої мрії і свої глибокі переконання, свої страждання і свій біль. Як вигнанець, що тужить за рідною землею і завжди йому

перед очима ота хвилина, коли кинув рідню землю і завжди він вглибляється у своїх думках і у своїй свідомості, чим він провинився, що мусів покинути рідню землю — так тужив і Перлович за своєю вільною батьківщиною.

В якій красі, в якому сяєві він уявляв собі її та пробував змалювати її!

Як паук тче у сутінках чи на сонці своє ніжне павутиння, точно розмірене та мистецьки зложено — так ткав і поет свої думки, витвори своєї уяви в ніжні, огнисті зразки. То знову його пісня кривавила, ясною лискавкою прошибала чорне небо, біла громами в темній ночі, то знову молилася як святий Юрій перед боєм.

— А твоє громадянство, а земля під ногами? — кинув нараз Березівський питання як бомбу у поетові мрії.

— Громадянство? Яке тобі громадянство влізло в голову? — спитав Перлович подратований, що впав із буйних висот на тверду землю.

— Чеськословацьке громадянство. Я тобі зараз виясню, як це перескочила моя думка від твоєї поезії до такої прози. Я слухав твоїх віршів, задумався і ти мені привидівся — обдертий, босий, із жебрачим костуром у руці. Знаєш, що між чехами є люди ріжних поглядів, що ріжно ставляться до нас. Одні прихильники Росії і в тих ми всі українці — зрадники славянства, ірредентисти... Якби завтра взяв верх напрям, прихильний Росії, то українські емігранти, без громадянства, перш впадуть жертвою їх гніву. Ти ж знаєш, як поби-

лися два козаки: — „Ти беш мого жида, я бю тво-го жида” .

— Твоя правда... Одного дня можуть викинути людину на вулицю. Про це я вже думав, але з другого боку... — і задумався.

— Що з другого боку?

— З другого боку приходиться мені на думку от що. Я громадянин сорокміліонового народу, що зачав бій за волю. Я поет того народу! Розумієш? Нікого не буду просити, нікому не поклонюся! Поет — розумієш! Не етнографічна маса, а вже нація. Я — український громадянин! Розумієш?! Костур — кажеш, нехай буде! А треба буде згинуть — згину!

Березівський ходив довгими кроками по кімнаті, заки відповів:

— А чи не є це наше нещастя, яке нас переслідує, що часто хочемо щось показати, виявити нашу волю, витратити на це всі наші сили, а навіть і життя, при цьому нічого нічого не здобувши, нічого не закріпивши на дальшу боротьбу?! Громадянства не береш для якогось там жесту. Через це можеш стратити місце, вернешся до краю і там його теж не дістанеш і тяжко бідуючи скоротаєш вік. А як вернешся до краю як польський громадянин, то нікому нічого не покажеш. І вмерти з голоду можеш, але кому з того яка користь? Не штука вмерти, треба вміти жити! Вмирати вміє в нас багацько, а жити вміє мало. Не штука на папері малювати відважні, рішучі по-статі, але штука самому таким бути в щоденному житті!

Перлович усміхнувся:

— А ти гадаєш, що щоб писати при свідомості, що цього навіть ніхто не потребує то для цього не треба сміливості та енергії?

— Певно, що треба, але на папері легко змалювати відважну постать, вкладаючи їй в уста бундючне, богатирське слово, а багато тяжче встояти в боротьбі щодня, встояти, не податися, не зробити свинства, а мудро, розумно, гідно себе самого та гідно свою націю обороняти.

Перлович задумався.

— Це правда, треба буде старатися за громадянство... Але ти знаєш: ці всі справи такі мені чужі. Розповідж ліпше моїй жінці, як це ти старався, нехай вона це все собі запише... Документи свої маю, нехай вона їх позбирає. Розповідж їй, куди має за цим громадянством ходити, вона скоріше виходить, як я. Я так не люблю ходити по урядах, кланятися, толкувати, вияснювати... А покищо послухай, я прочитаю тобі одну поему.

XXXIII

Лист, який дістав Березівський таки в поета від Маргітки, стривожив його. Вона писала, що в селі почалися православні заворушення проти її батька. Якийсь урядовець настрашив селян, що знову будуть давати попові коблину й відробляти роковину. Коли не хотять нести того тягару, нехай переходять на православну русску віру. Вслід за цим появилися в селі якісь агітатори,

які стали переконувати селян, що стара православна русска віра ліпша від „папіської“, скоріш веде до неба. Частина зворохоблених селян заняла церкву, її батько побоювався, що може його теж схотять вивезти із села. Ще недавно надіялася, що свята будуть веселі, тим більш, що він має приїхати до них. Нехай старається якнайскоріше приїхати.

Березівський попав у задуму.

...Отже гнів народу не поминув і старого Долиная. Можна було багацько приписувати агітації всяких чинників, між іншим агітації православних, які казали, що ціле Закарпаття мусить вернутися до старої православної віри. Частина панівної нації, яка боялася уніятського духовенства, пересяклого мадярськими впливами, теж помагала православному рухові грішми та своїми впливами — але основна причина тої релігійної боротьби таки була одна: — народ не любив — з малими винятками — того духовенства за його чужу мову, за те, що це духовенство жило осторонь від життя селян, не цікавилось ним, не вело села на полі культурнім, політичнім, економічнім...

А що Маргітка на це? Чи вона вихована в мадярській культурі не відчує тепер ненависти до того селянина, який важився замкнути церкву перед її батьком? Як вона? Чи і йому не доведеться у свому домі вести за ці речі боротьбу? Кілько то він знав випадків, що рідні діти, виховані у ворожій культурі, висмівали пізніше батька, що читав український часопис, а коли підро-

сли, заборонювали батькові читати навіть українську книжку. Батько боронився, вів війну у власному гнізді, доки не піддався, бо скоріш піддаються батьки світоглядіві дітей, як діти світоглядіві батьків.

Березівський задумався над боротьбою двох культур, над тим, яка сильніша, коли яка перемагає. Пригадав собі приклади, коли крім культури народу ще рішають характери одиниць і культура особиста. За Маргітку не мав чого боятися, вона-ж тільки верталася назад до своєї народности, зрештою мадярки як і німки йдуть за народністю та вірою своїх чоловіків.

Уявляв себе в ролі того, хто зєдинує два розєднані кільця одного ланцюга — розєднаного народу.

XXXIV

При відчиненому вікні поїзду любувався весною — зеленими нивами та білими садами. Чим далі спішив поїзд, тим вужча ставала долина, тим вище здіймалися верхи.

Пригадувався йому Босфор. Вузька, темно-синя смуга моря — як ця долина. По боках так само гори, тільки оці напричуд зелені, а над Босфором улітку спалені сонцем, жовті. Але смуга між горами однакова. Там море, тут зелені ниви, а ще як ниви розгойдаються від подуву вітру — як морські хвилі. Домики як вітрильники на хвилях...

На малій гірській стації пустився йти пішки до Новоселиці. Біля нього, то знову за ним, то знову перед ним, то знову біля нього йшов якийсь селянин з торбинкою на плечах. Вкінці пристанув, усміхнувся.

— Добрий день. Вже спізнав я! То вони були в нашого пана директора вліті, я там робив. Куди рачать іти?

— До Новоселиці.

— Вибачте, пане, тут іде ще моя стара. Гов, та ходи скоріш! А бачиш, я тобі казав, що той пан мені „познаємний“.

Почекали на жінку і йшли втрійку. Березівський був радий товариству.

— Йду до Новоселиці до мого приятеля, вашого директора. А звідки ви?

— До доньки ходили, що служить у вароші (місті).

— А що нового у вас? Чую, церкву забрали.

— Забрали, наша вже тепер!

— А перше не була ваша? — спитав Березівський.

— Як вони кажуть? — кинув від нехотя селянин. Березівський зрозумів оце „Як вони кажуть?“ Це було здивування, це була й свого роду хитрість, щоб зискати на часі. Мовляв, коли пан поставив таке питання, видно не тримає з нами, а щось іншого собі „міркує“. Може він за старим попом? Треба бути обережним, бо то всякі пани на світі, тільки й чигають на біду простого хлопа. Березівський і жалував, що так поставив питання, він і поправився.

— Питаю, чи й перше не була ваша? Аджеж і перше була ваша, аджеж і перше ви ходили до неї, молилися в ній, вінчалися в ній, хрестили дітей своїх. І тепер до неї ходите й вона така сама ваша, як і перше.

— Так то пан розуміють?! То правда, але вперед віра була інша, а тепер інша.

— Яка інша? — спитав Березівський.

— Ніби пан не знають?

— Не знаю, поперше почув я про це на машині (залізниці), що у вашому селі забрали церкву, але хто, коли та як, того вже я не дочув, тому й звітуюся вас...

— У нас тепер стара, давня руська віра. До тепер була папіська, не наша то, а мадярська, кальвінська. А тепер знову стара, давня руська. Тверда віра, з твердими постами, твердими молитвами. Попи в нас з бородами як Христос, святі апостоли та всі інші святі. Ця тверда руська віра одна веде до небесного царства.

— А зазвідай но пана за того герінґа (оселедця) — промовила несміло до чоловіка жінка. — Зазвідай, цей пан читає в книжках і буде напевно добре знати.

— Ет, дурне! — обрушився чоловік. — Воно так як казав нам піп.

— А таки зазвідайся..

— Що вам треба знати, газдине? — вмішався в розмову Березівський.

— Жінка каже, що герінґ в олії вже порзний, не пісний, я казав, що пісний, вона, що не пісний. Я зазвідався попа, а той подивився до свя-

того писання й відповів, що хоч герінґ є і в олії, то він однаково пісний і в хоч який твердий піст можна його їсти і таки чоловік піде до неба.

— Правда! — відповів Березівський — це у всіх святих книжках стоїть, що герінґ є пісний і олія пісна. То, газдинько, як возьмемо одно пісне та друге пісне і зложимо до купи, то буде два пісні.

— Бо то так мені здається, що того вже забагато. Герінґ сам по собі вже не твердий, а мягкий піст, але і олія теж не твердий, а мягкий піст, а обидвоє разом — то який то вже твердий піст? То мягкий, такий мягкий як папівський, або кальвінський піст.

— Який кальвінський піст? — спитав Березівський, не розуміючи, відки тут приплуталися кальвіни.

— Кальвіни то папівські попи, вони між собою тільки по мадярськи та по мадярськи, ну, кальвіни. По мадярськи дома, по мадярськи співають, а зайти до нього, то кальвін тай годі.

..., „То й я йду до кальвінів, яких нарід зненавдив!“ — подумав Березівський і спитав: — А як ви церкву забрали?

— У вароші нам сказали пани, що знов буде роковина й коблина, а коли не хочемо робити роковини та не хочемо давати коблини, мусай кинути папівську віру, а вернутися до старої, твердої руської віри, яка давно тут була перед папівською, кальвінською. То ми й зійшлися, було нас пів села, бо деякі станули таки за старим попом. Зійшлися ми і заки тамті стямилися, ми до

попа по ключі від церкви. Церква наша! Він ключів не дав, каже, що то не наша церква, а єпископська, на нього інтабульована. Ми відбили замок та післали попові, хай має замок до свого ключа. Самі новий прибили, замкнули церкву і сторожу поставили. От і наша тепер церква. Наш батюшка вже і правив в ній богослужбу. Повна була людей, багато сповідалося та причащалося, і тепер на Великдень знову наша буде відправа.

...Темний народ... середні віки, але хто тому винен? — думав Березівський. — Чи винна Галичина, що в середині XIX віку сама потонула в релігійно-обрядовій та мовній боротьбі й не перекинула через Карпати ніщо іншого як тільки те, що сама мала в себе...?

Тимчасом вони вийшли вужівкою на вершок гори — вододілу. Перед ними в долині зазеленіла і в білих цвітах купалася Новоселиця. На далеких верхах білілися ще сніги. Освітлені яскравим весняним сонцем танули й мінилися, здалека здавалося, що це хтось в шапці-невидимці на верхах гір перекидується дрібонькими самоцвітами, білими іскрами грається. Холодний вітер повівав від тих білих іскор, від самоцвітів.

— А вони якої віри? — перервав думки Березівського селянин.

— Як і ви.

— Українець?

— Українець. А кого ви називаєте українцем?

— Українці то такі пани, що по нашому говорять. Чому не знав би?! В часі війни був між українцями в Галичині, там всюди наша віра.

І ми всі прийшли сюди ізза гір. А вони відки? Від Львова, чи від Києва? О, нам таких попів треба, щоб говорили донас, як ось пан.

— Пощо вам нового попа, вже маєте свого з бородою.

— Маємо, добрий чоловік, побожний чоловік, але таки з нашого села — і тихо додав: — не глибоко вчений, в церкві не вміє сказати нам доброї науки, то ми й просили його, щоб служив Богові, бо добре, красно він нам служить, але науки, щоб нам не голосив. А вони чому не йдуть на попа? Якби так вони поправді висвятилися на нашого попа, красно говорять, то й добре було б їм у нас.

— Подумаю. А що дали б ви мені за це?

— Е, вони жартують! — спостеріг селянин. — Якби вони направду думали, то ми вже договорилися б.

— Іване, дай спокій! — вмішалася жінка. Дивлюся на пана і вже тепер щось бачу.

— Та що таке бачите на мені? — спитався Березівський.

— Я вже бачу. Пан їздять до попової кигиньки*), я їх там бачила. То вони не до нашого директора, а до неї. То красна кигинька та добре учить дітей у школі.

Селянин глянув з боку на Березівського. І він став собі пригадувати, чи не сказав чого непотрібного на попа, бо хто то може знати, що

*) Кигиня, кигинька — від давнього слова: кагах. На Закарпатті вживають теж паралельно: княгиня, княгинька.

то ще може бути? Щоб затерти прикре вражіння, промовив:

— Кигинька то знову що іншого, то вже не кальвінка, а наша українка як і ви пане....

Доходили до села.

XXXV

Того самого дня сидів Березівський зі своїм товаришем у попівстві. Розмова йшла про останню, найважливішу подію в селі, як забрали церкву. Тут сидів панотець, пані матка, Маргітка, Березівський і його товариш і кожне з них мало інший погляд на ту справу.

— По мойому — говорив панотець — причина всієї біди в цій деморалізації, яку принесла із собою війна. Вже в часі війни впали всі святощі, авторитет уже не існує, нині кожний на всьому розуміється, кожний дурень говорить про найтяжчі справи віри. Ось такий наш православний піп, колись служив у мене, був візником. Не скажу, щоб був злодій, обманець. Це був собі звичайний парібок із села, який умів ледво читати. Правда, був побожний, ходив кожної неділі до церкви, любив дуже спів і сам співав добре. І апостола часом читав — я сам його підучував. Потім виїхав до Америки, де був мабуть п'ять літ в копальнях вугілля. Коли вернувся з Америки виставив собі нову красну хату та ще й докупив собі поле. А що вернувся з грішми, всі його поважали, ціле село йшло до нього радитися — в кожній справі, яка мала щось спільного з Аме-

рикою. Отже: кілька стоїть доляр? Чи Америка виповість Німеччині війну? — це все він повинен був знати — був жеж пять літ в Америці. І справді це все він знав, на все відповідав, хоча пять літ працював в копальні під землею й Америки навіть добре не бачив. В часі світової війни попав у російський полон, а як вернувся, став агітувати за твердою — русскою вірою, опісля кудись щез, казали, виїхав до Сербії висвятитися на попа. І поправді по кількох місяцях вернувся з довгою бородою. Учив, що римський папа має під тіярою чортівські роги, що тільки православні попи правдиві наслідники Христа, бо як і він мають довгі бороди... Його жінка ходить одягнена як селянка, агітує між бабами, переразом з ними, разом з ними і працює в полі. І як мені з ними витримати конкуренцію? — розкладав руками панотець.

Паніматку найбільше пересердя огортало з тієї причини, що ось проста баба із села, не вміє ні читати, ні писати, не розуміє ні словечка по мадярськи, не вміє зварити кави, ходить по селі боса — а називають її попадею!

Березівський стоячи далі від подій, дивився на справу загальніше. На його думку, коли село самочинно перебирає церкву то це знак, що воно починає відроджуватися. Тут за Карпатами, як знаєте, найдовше тривала темрява. За Мадярщини наша інтелігенція змадяризувалася, в церкві лишилася церковнословянщина, церковнословянщину уживали і в письменстві, яке творило духовенство в релігійному дусі. Коли ж на За-

карпаття стали доходити російські книжки, побачили тодішні тутешні українці, що в Росії вже давно впала церковнославянська мова, а на її місце стала розвиватися російська. Хотіли переняти ту російську й до свого письменства, але справа не пішла. А нарід? Покинений надалі животів у темряві. Прийшла війна, багацько із тутешніх селян побачило чужі землі, чужі відносини. Вони переконалися, що їх рідна мова в інших краях стала вже мовою інтелігенції, що там інтелігенція йде з народом, співає його пісні, працює для того народу. Впала Мадярщина як монархія, а на її місце прийшла республіка, яка опирається на широкі верства народу. Нарід відчув, що прийшла його воля, він збудився, чогось хоче, хоч сам ще неграмотний, ще темний — не всілі собі ясно освідомити своїх цілей.

Панотець вдивився в Березівського, якого слово звертало думку від того, що є тепер — на прийдешність. Інші теж глянули на нього, — чекали, що він скаже.

— Що далі? — питав Березівський. — В мене одна відповідь: — Не датися, а підняти кинену рукавицю й воювати.

— Я мав би з тим дурнем воювати?! — спитав здивований і подражнений панотець. Воювати можна тільки з рівним собі!

— Я таки обстоюю своє слово, щоб почати бій. Не на кулаки, і не лайкою, а зрозуміти хвилину, піти з її духом і тим перемогти противника. Перемагаємо не фізичною силою — а духом. Уявляю собі оце так, що вам, отче, треба

тепер зійти до народу, і зачати його вчити, як жити, як господарити, як здобувати права. От зараз по святах заложити читальню, ходити до неї пильно, читати їм, що їх займає, учити їх. Мій приятель зараз виготовить кілька викладів на різні господарські теми, панна Маргітка...

— І я буду учити! — підхопила Маргітка.

— Покищо краще обмежитися до практичних справ і не торкатися релігійних тем.. Ваш давній візник конкуренції з вами не витримає, він за наказом згори буде сповняти волю „пославшого єго“, і схоче село русифікувати, а ми збудуємо культуру на народній основі... Ще одно прийшло мені на думку. Ось ідуть свята, церкву заняли, значить, відправи не буде? — спитав Березівський.

— А я поставив би на своєму! — горячився маємо навіть риз, потрібних до богослужби!

— Я я поставив би на своєму! — горячився Березівський. — Тепер весна, всюди зелень, краса, а в саді — зверненім до дороги — ростуть у півкрузі високі сосни. Цілий день освічує їх сонце. Влітку між соснами стояв стіл, тепер поставимо там вівтар, ризи і все потрібне позичити в сусідньому селі і коли зачне сходити ясне сонце — відправити під соснами богослужбу. Не всі ж перейшли на православя, частина села ще лишилася, повідомити їх про відправу, а по відправі проповідь про народне відродження, про весну, що прийшла для всіх...

Очі старого панотця засвітилися.

— Це добра думка, це зроблю! Церкву во-

ни мусять нам віддати, бо вони вписана в земельних книжках не на село, а на консистор, на єпископа, отже церкву вони вернуть нам дуже скоро, та заки це станеться, буду відправляти в саді між високими соснами. Признаюся до гріха з випадки останніх днів мене трохи приголомшили, ваша думка знову підносить мою голову вгору.

Так і видко було, як оцей духовник з „руського” року, вихований в малярській культурі, в переконанні, що все найкраще малярське і що селянин — це раб, простак, нездатний до культурної праці, зрозумів, що цей простак збудився до життя, бо з ним родився і новий світ.

Гості вже давно відійшли, а лямпа ще блимає на столі, старий ходить і ходить по кімнаті й думає...

XXXVI

— Христос воскрес! Та щоб він був міг воскреснути, найперше мусів перейти тяжку Голгофту і мусів умерти на хресті. Так і кожний з нас, так і кожний народ може заслужити собі на кращу долю тільки терпінням. У цей великий день гляньте у свої душі і пошукайте в них такого проміння як оте, що розлилося тут довкола!... — почав панотея свою проповідь.

Весняне сонце розлило своє проміння по цілому саді, від трави аж до біло-рожевих цвітів яблінок і до високих сосон. З початку богослужби було мало людей, пізніше приходило їх біль-

ше і більше, а коли священник зачав проповідь, старі й молоді його обступили. Такої проповіді від нього ще не чули: він говорив про новий лад, про зміни у світі, про нові права, обов'язки громадян, про нову працю для народу.

Коли розговорілися, обговорювали справу, як оживити село. Найбільше запалювався інженір, який представив плян, як перебудувати життя цілого села. Селяни жили досі з вирубу лісів, сплавлювання дерева рікою, з робіт на мадярських долах і з еміграції до Америки. Тепер відносини змінилися, отже треба було придумати, як піднести рільництво та випас худоби, щоб гірський край сам себе виживив. Нині хліборобство занедбане, коли він сів попереднього року на горбах пшеницю, а на долах кукурудзу, то з нього сміялися селяни, що йому ніщо не вродиться. А коли все зародило красно, селяни дивувалися і приходили до нього, щоб він їм показав, як їх рілля може зародити білий хліб. Ці думки він думав поширювати в читальні і в господарському товаристві, яке теж думав заложити: найперше треба заспокоїти економічні потреби селян, а щойно тоді проповідувати ідеї, національні, чи релігійні.

Коли про ці речі вони розмовляли, із сусіднього села приїхав старенький панотець із жінкою. Почали розмовляти по мадярськи і щойно як панотець представив гостям обох молодих, старенький гість зачав говорити дивною святочною мовою... Березівський знав ту мову, знав, що той панотець, сидячи на селі, добре вміє по

українськи, як говорили в його села, де говорили досить правильно, але він соромився говорити простою бесідою простаків. Вихований у бароковому стилі, гадав, що гарне тільки те, що викручене і закручене, ось тому й прикрашував свою бесіду церковнословянськими словами з богослужби, то знову докидував малярські слова, латинські, а то й чеські. Березівський не дивувався, бо пригадував собі, як його мати не раз згадувала слова свого батька і його діда. Старий його дід говорив: — *Proszę was, dzieci, mit Fleiss* нужно упражняться в книгочтеніі...” І бесіда того панотця нагадувала Березівському його діда... Коли ж панотцеві крім усіх мов, яких уживав, таки бракувало якого слова, тоді він уживав слова „онанджити”, що означало всяку дію...

Панотець дивувався, як сміли селяни підбурені православним батюшкою, чи ким там іншим, зайняти церкву і водно питався:

— А гді били жандари, рендери, четнікі? Гді? Чом они ніщо не онанджили, як ті коло церкви онанджили?! Яке право, чом четнікі нікого не заонанджили?!

Отець Долинай сміявся сусідові в очі.

— Петре, ти ще думаєш, що ти в Мадярщині, перед війною, де держава переслідувала православя, а нашу церкву боронила жандармерія? Тепер інший світ, тепер боронися сам, коли ти здатний до життя.

— Мі аз? (Що це?) С тим неможливо согласитися, щоб простаки мені в церкву лізли! Я б їх за це на штроф позадавал!

В деяких селах не тільки повідбирали церкви, а ще як ціле село перейшло на православ'я, то й самого попа вивезли із села.

— Невозможно! А що ви тут гварили? Про яку то читальню? Мі аз? Мусай то і в читальні тепер онанджити? Господи, яка то праця паде тепер на нас!

Управитель дібр Смеречанський вмішувався в дискусію, вияснював теперішнє положення українського народу та нові завдання, які спадали тепер на духовенство. Березівський підтримував його, доки по довшій дискусії товариство не розбилося на частинки. Обидві пані — суперечалися по малярськи про слуги й домашнє господарство, панотець Долинай, сусід і Смеречанський про теперішнє положення села, а Березівський з Маргіткою вели свою розмову.

— Оповім вам, як за Малярщини ми святкували останній Великдень — промовив панотець. — Як знаєте, в часі війни Малярщина вплинула на наших єпископів і ці запровадили церковні книжки, писані латинкою і замість юліянського календаря завели григоріянський. На заведення латинки в церковних книжках населення мовчало, не вмючи в більшості читати, але проти святкування разом з латинниками - мадярами поставилися вороже. Річеві аргументи, що григоріянський календар ліпший, точніший — тут не входили у гру. Хтось пустив між народом вістку, що григоріянський календар, це малярський, кальвінський та веде до пекла. Правда, тут і давна традиція та російська агітація робили своє,

досить, що селяни станули проти реформи календаря. Саме зближалися великодні латинські свята, люди невдоволені, але в селі були жандарми, погрожували, що буде біда, як люди не винесуть пасок посвятити. І люди винесли, але не великі паски, а звичайні малі хлібці, не варене мясо, а сире, яйця теж неварені. В кожному коші грудка дріжджів. А коли прийшли наші свята, напекли селянки на свячених дріжджах нові великі, паски, зварили вже свячене мясо і вже свячені яйця та тайком святкували. І моя пані так зробила, на свята напекла й наварила, у нас жив тоді православний румунський піп і вона дала йому паски посвятити. До кількох днів хтось доніс до жандармерії, що я деморалізую село, святкую давні свята, що в моім домі святили паски. Мене покликали до жандармерії і я ледве викрутився, що про свячення пасок нічого не знаю, бо я не був дома, а відправляв у церкві, а що в моім домі ми гостили в неділю православного попа, то це цілком звичайна річ — гостина у неділю. Капітан жандармерії був знайомий і на тому скінчилося. Довго я був недобрий на свою паню за цю річ, аж ось перед кількома днями, як православні зворохобилися й забрали церкву, прислали до мене депутацію, щоб і я забирався із села. Це православний піп їх зворохобив. Я хотів вийти до тієї депутації й зачати лаятися, просто й грубо, але моя пані мене стримала. — Ти, каже, дуже розхвильований, дозволь, що я з ними поговорю... — І тут виявився її дипломатичний хист. Вийшла до них і каже:

— Ви проти мого попа?! Що він маляр?! А памятаєте, як то маляри змушували нас давати святити паски на малярський Великдень? Ви несли неварені ковбаси, а ваші жінки замість пасок давали святити маленькі хлібці, дріжджі і квасне тісто, щоби спекти потім правдиві паски на наші свята. І я тоді таксамо робила. А ви нині кажете, що мій піп маляр? Василю, ваша жінка служила тоді в нас, кажіть тепер ви, де правда, де брехня.

— І — справа була виграна! При чому тут догми, при чому тут релігійні диспути?! — скінчив панотець.

— Я пригадала їм ще й те, як малярські жандарми тягали мого попа за посвячення паски у нас на наші свята. В селі це знали й тим до краю я розбила тих, що прийшли нас з хати викидати! — докинула паніматка. То правда, правда! — пошептали між собою і один за одним зачали розходитися. Ось так я виграла цей бій! — закінчила гордо.

— А кінець? За Малярщини були ми небезпечні русофіли, нині ми знов небезпечні малярони. А де правда?

XXXVII

Другого дня свят вийшов Березівський з Маргіткою на прохід. Весна — нова, свіжа зелень. Вийшли на поле вкрите білими й синіми цвітами. Збирали їх. Він говорив — як уявляє собі своє життя, непевне, як серед бурі на розбурханому морі, і як серед того моря він хотів би

у ній, своїй дружині знайти друга та захист. Вона розуміла його, не хотіла бути для нього тільки жінкою, тягарем, приятелем. Що буде йому, це буде й їй.

Вернулися. Завтра мав Березівський відіхати, тому нині хотів поговорити з батьками Маргітки. Паніматка була в кухні. Почав від батька. Коли сказав панотцеві, що він пізнав його доньку, знайшов в неї прихильність і що вони обидвоє рішили побратися, панотець усміхнувся й відповів:

— Що ж тут довго думати? Я й моя пані пізнали вас як чесну, порядну, розумну й доброго роду людину і вважаємо, що то для нас велика честь прийняти такого „младенца“ в нашу скромну родину. Але ще й мою паню треба спитати, хоч знаю, що вона скаже те саме.

Паніматка таки не так сказала, як панотець думав.

— З моєї Маргітки будете мати добру жінку — говорила. — Вона сама наперлася була піти в школу, щоб стати учителькою й мати свій хліб, вона вміє добре варити, сама любить собі шити. Жінка буде з неї добра. Одна біда, велика біда! — і паніматка вже втирала сльози.

— Яка біда? — спитав панотець, а Березівський уже боявся, що вона піднесе докір, що він не вміє по мадярськи...

— Біда! — повторила паніматка із сльозами в очах — і ніяк, ну ніяк не вмію і не знаю, як з неї вийти.

— Кажи вже раз, яка ж це біда? — питав нетерпляче панотець, переляканий, чи жінка за кого іншого не задумала віддати доньки.

— Велика біда — далі крізь сльози пані-матка. — Ми обидвое заручилися при людях в церкві, мої сестри й мої брати теж заручилися по божому в церкві. Так усі в нас заручуються. А як тут заручити їх, коли православні забрали церкву? Під соснами? Ні, під соснами таки не годиться. Старі звичаї мусай (треба) шанувати.

Панотець розсміявся.

— Церкву нам віддадуть, бо мусять віддати, тоді й заручимо молодят.

— Але коли це буде? — не заспокоювалася пані-матка. — У нас такий звичай — розяснювала Березівському — такий звичай, що заручуються в церкві на євангелію. Під соснами ні, під соснами воно таки не йде, а то ціле село сміялось би, що ми доньку по жидівськи віддали.

Стало на тому, що заручин уже не будуть справляти в церкві, тим більш, що Березівський не хотів весілля на довго відкладати.

XXXVIII

Третього дня свят вертався Березівський домів. В поїзді було гамірно — по святах верталася до шкіл всяка дівтора, серед гамору та крику, справжня вавилонська вежа, з батьками та мамами. Березівський був вдоволений зі своїх свят: піддав думку старому Долинаєві змінити

свою поведінку в селі, заснувати читальню, заручився з Маргіткою. Був щасливий, що знайшов якнайліпшу дружину і завдяки їй звязався з землею, яка потребувала нових робітників.

Правда, колись не так воно думалося: кожний з нас емігрантів вірив, що зможе жити, де схоче, а не де зажене його вітер...

Із захопленням можна було деклямувати за Гайнем:

Was schert mich Weib,
Was schert mich Kind
Mein Kaiser, mein Kaiser
Gefangen!

Скривавлені гори, скривавлені степи, діло не вийшло.

А кілька разів у парубоцькому товаристві він підтягав рідну пісню:

*Обернися, Сагайдачний,
Возьми свою жінку,
Віддай тютюн, люльку,
Необачний!*

*Мені з жінкою не возитья!
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобитья!*

„...У молодому віці безмежні пляни снує нам буйна уява і гаряче серце. Але ці всі пляни — тільки омана наших бажань. Станеш думку пере-

водити в діло — тверді закони природи та суспільних умов стають проти тебе, виказують наївність твоїх мрій, задумів та плянів. Ось тут і все мистецтво життя — викажи силу свого характеру, не знеохочуйся, а знайди теємничий, тільки тобі доступний міст між мрією й дійсністю. Щоб твоя мрія втілилася, щоб тверді закони сприяли твоїм намірам і волі, щоб ти опертий ногами на твердій землі — мов хмари над головою.

Березівський пригадував собі, як їхав сюди попереднього літа до свого приятеля, збідований, виголоджений, обдертий і мимоволі порівнював своє теперішнє становище до тодішнього. Здобув землю під ногами, став запускати в неї коріння. Малі здобутки, малі діла, але з цих малих діл, наче з малих цеголок повстає будівля життя одиниці і цілих народів. Та тільки політичний емігрант, на якого пашпорті не хочуть виписати навіть його національності може зрозуміти, що значить земля, на якій можна спокійно жити і працювати! Куди не прийшов б емігрант, і хоч з яким світлим минулим — він завжди чужинець, з невідомим, підозрілим минулим, викликає до себе нехіль та підозріння. Щоб не вмерти з голоду, він мусить хапатися кожної праці, згинати хребет, принижувати свій голос і свою людську гідність. У каміноломах ломити камінь, пересувати або перекочувати на пилі грубі дубові пні, вмуровувати восени та взимі брили каміння в береги холодної ріки, виносити цеглу на четвертий чи пятий поверх, ходити біля

коней, спати без даху над головою. На це все треба ще мати й дозвіл. Коли ж є вже дозвіл, працуй з усміхом, щоб показати свою вдячність, з радістю, щоб життя не зіпхало тебе в нову нужду, розвивай кріпкі руки, розбуджуй охоту до життя і бажання перемогти!

В емігранта будяться на дні душі приспані таланти — він як те дерево, якому підрізують корінь на те, щоб більше родило, більш із себе видавало. У місцевого населення родиться переконавання, що емігрант усе знає, емігрант усе вміє, емігрант усе зробить. А ще український емігрант! Його подивляють за його працездатність, а скоро починають йому заздрити.

....„Ці люди прийшли і забирають нам хліб!“

А ти не чуй цього слова, однаково неси голову піднесену вгору, розбуджуй у собі снагу і сміливо йди вперед!

XXXIX.

Весілля мало відбутися в часі ферій, та ще перед тим треба було полагодити деякі формальности, знайти відповідне мешкання. Що нині мав мешкання — то тільки тому, що власничка хати, де жив, хотіла свою доньку віддати за вчителя, колишнього українського старшину. Ну, слава Богу, донька заручилася з ким іншим і Березівський не потребував відчувати докорів совісти. Але що далі? Кімната для нього добра, але чи можна було спроваджувати туди й жінку?! Щоб

варила на кухні із власничкою дому?! Ні — він уже бачив, як це виглядає у свого приятеля Перловича. Іншого виходу не було як тільки, щоб метнутися за окремим мешканням, бодай за одною кімнатою з кухнею.

Та куди не повернись, якби голоєю вдарив до стіни. Колись маленьке повітове містечко — стало столицею країни. За кожне вільне мешкання домагалися величезних грошей.

Ходив Березівський сам, шукаючи хати, то знову бігав до агентів, і зрадів, коли за весь той час знайшов одно-єдине мешкання — кухню й дві кімнати. Пішов, оглянув. Близько, сухе, соняшне, недороге, тільки: в кімнаті були поломані старі меблі, які треба було купити за кількадесят тисяч.

— Коли б я мав такі гроші, то сам збудував би собі хату!

Хтось сказав йому, що позавчора померла самітня вдова і опорожнилася її хата.

Побіг, задзвонив, вийшов низенький, грубенький панок.

— На жаль! Вдова ще хворувала, як в мене вже замовили і навіть задаткували хату. На жаль! Вибачте! з ким маю честь? Березівський? — і щось собі пригадував. — Березівський? Чи ви не цей професор, що про нього недавно писали, що це він приятель цісаря Вільгельма і домашній учитель архикнязя Фердинанда?

Березівському стало ніяково.

— Це писали якісь злосливі люди, щоб тільки мене скомпромітувати. Ні цісаря Вільгельма,

ні архикнязя Фердинанда я й не бачив ніколи на очі.

Але так і було видно, що власник хати не вірив, усеж відчинив двері від сальону, прохаючи хоч на кілька хвилин загостити. Вже курили в сальоні і вже слуга внесла велику корчагу вина та чарки.

— Для вас славян, Габсбурги — пусте. Були, чи не були — вам пусте! Для нас, мадярів, це питання життя. Для нас упала не тільки монархія, але й підпора нашої сили, тепер повстали нові славянські держави, серед яких ми легко за кількасот років можемо щезнути з лица землі.

Березівський розглядавсь по сальоні. Це був сальон, а в ньому і чудовий природничий кабінет. На стінах за склом великі, дивні мотилі, всякі птахи, від маленьких колібрів почавши, до велитенських вірлів.

— Це я бував в Африці та в Азії, звідки по-привозив ці гарні речі. Перед війною я був тут професором гімназії, тепер на пенсії. Пощо ж мені служити, коли й так маю всього досить?!

Коли чарки чекали наліті, господар промовив:

— Колись я був більшим паном як нині, і як ти, любий гостю, професором. Але колись і ти жив на архикняжих дворах! Отже напиймося на спомин наших минулих кращих днів!

А коли випили вже по пятій, чи по шостій, господар встав і спитався:

— Хто з нас старший?

— Не я.

— Отже я, тому пропоную, щоб ми запили побратимство.

Запили, обнялися, але заки щиро поцілувалися, господар спитався:

— Як називаєшся на ім'я, щоб я знав, як тебе кликати?

— Евген. А як ти?

— Шандор.

Поцілувалися тричі і знову випили душком. Усіли знов і тепер говорили про світову війну.

— Моя війна тривала довше, я бився ще за Україну.

— Добре, добре, битися треба. Хто хоче на світі панувати, а не хоче битися — пропаде, що й тіні не кине за собою. Так, баратом, битися треба. А мешканням не журися. Пощо тобі обширної хати? Жонатий? Не бачу обручки. Маєш щойно женитися? В часі ферій зайди коли до мене, може буду мати вільне мешкання в якому з моїх домів. Чекай, запишу собі твою адресу. А може знову хто умре, чи я знаю?!

— Тут домагаються величезних грошей за відступне, то знов під умовою купна старих меблів. Коли б я ці гроші мав, то будував би сам.

— То будуй! Як помремо, заспівають нам „вічная память“, але ця „вічная память“ така сама вічна як і вічна любов. Людина вмирає й по собі лишає добрі діла, спомини в родині і те, що з каменя збудує. Хіба що ти геній, або лицар-завойовник, тоді залишиш по собі думки і діла, тривкіші від каменя. Будуй!

— Про будову я ще й не думав. Гроші...

— З грішми збудує кожний дурень, а ти збудуй без грошей! Ану подумай і будуй!

— Подумаю.

— Випиймо ще вина!

Випили ще чарку, і знову нову, і ще. І ще раз сердечно поцілувалися.

— Коли б я поправді зважився будувати хату, дозволь, що зайду порадитися до тебе.

— Заходь! Я маю й кілька гарних парцель під будову. Не дорого возьму, а домашньому учителеві архикнязя і з грішми почекаю!

І знов розцілувалися.

XL.

Березівський вийшов у доброму настрої.

„...Треба чекати, аж хто вмере в того багача...“

Справа мешкання ставала безнадійна.

— А може таки самому будувати хату?!

Ця думка зродилася спочатку легка як подув вітру, як багацько інших думок, які родяться, розколихують наш ум і — щезають. Вона була як веселий усміх дитини, що теж щезає скоро і ще скоріш забувається.

Спочатку була вона така, але пізніше не дала йому спокою.

Спочатку смішна, як будувати хату, не маючи грошей?! Але коли починав вглиблятися в неї, щось було в ній, чого не міг собі спочатку виразно освідомити, а що щораз більше його приваб-

лювало: власний куток землі на власну хату.

Чи це був голос його давніх предків, які жили не в містах, по чужих хатах, а у своїх власних? Чи це був голос предків, який учив, що господарем, поважною чи загалом статочною людиною є тільки той, хто має свою власну хату, на власній землі під ногами?

Мрії, а треба грошей! „З грішми збудує кожний дурень...“ Березівський знав з досвіду, якто легко позичити гроші, а як тяжко сплатити довг, ще й з високими відсотками! Не любив позичати, а проте думав про позичку... Передовсім міг позичити у приятеля — управителя дібр, що сидів на селі, видавав на себе мало і мав зложених кільканацять тисяч. Маргітка? Щось згадував старий про гроші, про віно, та ніяково було випитуватися докладно, кільки буде тих грошей. Хіба десь при нагоді можна б говорити зі старим Долинаєм.

Коли писав до своїх батьків, згадав їм про намір женитись і просив, щоб приїхали на весілля. Згадав і про свої клопоти з хатою. Батько відписав, що хоче приїхати, але чи дістане паспорт? Мама, що писала звичайно виразно й розумно, тепер було видно, як раз-у-раз перечеркувала, наново писала і знову черкала.

— Збудувати власну хату — велика річ, щоб не бути в комірному в якихось там посіпаків... До тієї будови ми радо тобі допомогли б, та знаєш, що гроші тепер упали на вартости через... Ти, знаєш... — і знову почеркане. — Золото, золоті ко-

рони передвоєнні... — і знову почеркане, що вже ніяк не міг був перечитати. При кінці стояло одно слово виразне, підкреслене: — Дамо, будуї.

Роздумував над змістом цього листа і поволі, поволі догадувався. Перед війною складали всі люди заощаджені гроші до кас, а його мама тримала їх у старій панчосі. Кілько то разів він чи його брати сміялися зі своєї мами та з її старої чорної панчохи! Кілько разів доказували їй, що це не по громадянськи тримати гроші дома, не давши їх до каси і не пустивши в загальний обіг. Кілько разів обчислювали їй, як багацько вона тратить на відсотках і на відсотках з відсотків!

На ці всі напади відповідала мама спокійно, зрівноважено:

— Не гнівайтесь, діти, та ви ще молоді, нерозумні. Я була ще мала, як мій дід завжди оповідав, як то по Наполеонських війнах була впала вартість паперових грошей. Дам до каси і пропаде все, а в моїй панчосі ні!

Мама не складала паперових грошей, а де тільки дістала золоті корони — не випускала їх із рук.

І оце тепер пригадав собі їх виразно, коли читав новий лист від мами:

— Дорогий Сину!

Ти знаєш, що наш сад уже досить старий, не родить як родив колись, як був молодий. Змінилися часи, приморозки і неприхильні вітри його дуже обвівають. І золоті ренети теж постарілися, нема кому біля них ходити... та таки щось трохи вони зародили. Не буде їх тільки, щоб міряти кір-

цями, а так може 50 кіля, а в кожному кільо по 20 золотих ренет. Але тепер тобі не посилаю. По дорозі обтовчуться й зогниють... І кілька американських дуль — грушок...“

Березівський зрозумів. Почав оглядати площі, говорив з будівничими, розпитував знайомих про речі, якими досі не займався і яких досі не потребував знати... Кілько треба цементу і кілько піску, щоб зробити бетон? Кілько треба дерева на дім? Тепер довідувався про речі, про які вперше чував, але які його цілком не займали — що це кубік, чи там фестметр дерева і що коштує такий кубік дощок, а кілько грубих брусів...

Одного дня пішов оглянути місце під дім, яке хотів йому продати його новий приятель Шандор, що так поважав його за архикнязя Фердинанда.

Місце під будову лежало на одному з горбків на північній стороні міста. Коли Березівський тут станув, його душа зраділа. На півночі простягалися зелені, заліснені хребти Карпат. Думка Березівського полетіла понад зелені верхи на другий бік Карпат, де кинув свої дитячі й молодечі роки і родину і свою давню землю. На південь у його ніг лежав Ужгород — різнобарвні дахи домів, зелені сади і вежі церков. Між ними блищала до сонця ріка Уж і як бліда смуга шовку перепоясувала місто. За містом тягнулися угорські долини, як безмежні українські степи. Праворуч на горбках — зелені винниці.

— Бачиш — промовив Шандор — тут продаю тобі не тільки місце під хату, але й чудовий краєвид.

— Але за цей краєвид чей не будеш собі окремо числити?

— Ні, краєвид — тільки додаток. Ще більш, додаю тобі ще один краєвид до умовленої ціни купна. Дивися, замкова гора була колись вульканом, а ці доли — морем, по ньому їздили кораблі, на березі росли розкішні пальми, в їх тіні лежали льви. Давній чоловік їде човном по давньому морі, прибуває до затишної пристані. Пристань не могла бути під самим вульканом, а здається лежала у затишній затоці там далі. Увечір як на місто впаде мряка, а ти сядеш тут і задумаєшся, побачиш пристань і кораблі і пальми... І все це задурно.

Згодилися і Березівський рішив вибудувати тут дім.

XLІ

Зелені свята. Березівський заїхав на попівство в Новоселиці обговорити справу дому і свого весілля. Панотець саме оповідав, як уряд назад передав церкву, коли до кімнати ввійшла паніматка. Яюсь так ніяково сказала, що до кухні прийшов якийсь обдертий хлоп і конче хоче говорити з паном Березівським.

— Чого він хоче?

— Не хоче сказати, говорить водно, що мусять бачитися з вами. Я думала, що то „жобрак“, давала йому милостиню, та не прийняв, тільки з вами хоче бачитися й роби з ним, що хочеш.

Березівський вийшов до кухні. Перед ним стояв зарослий мужчина середніх літ, з палкими

горючими очами і з шапкою під пахою. Одежа була на ньому подерта, як на жебраку.

— Пане докторе, ви мене не пізнаєте? — спитав незнайомий, самопевно, простягаючи до Березівського свою мозолисту, тверду руку. Березівський узяв подану руку, тримав її, вдивлявся незнайомому в очі й заперечував головою.

— Ці очі, ці очі — я вже десь, колись бачив. О, нераз я їх бачив, але де й коли?

— О, бачили ви їх не раз, але літа й війна нас переродили. Таки не пригадуєте собі?

— Ні!

— А ви з Довжанки, син нашого священника, а там коло попівства живе Іван Михайлів.

— Іване! — майже скрикнув Березівський. — Красні сопівки, милозвучні, з верби над потоком ми вмiли колись робити і сіті плести на шуку, малими хлопцями ми раз хотіли зловити лиса в його норі. Де-де-де! Давно не бачилися, ще перед війною, ага, пригадую собі, в Казятині ми якось були стрінулися...

Іван приступив ближче до Березівського:

— Щасливо я переніс через границю золоті ренети, заведіть мене тепер у яку кімнату, щоб я випоров їх. Тут усі дивляться на мене. І скажіть, пане докторе, тутешньому отцю парохіві, що я порядний господар, а тільки нині убрався як жебрак.

Іван сидів у кімнаті, як тріумфатор. З його подертої шапки випорювала Маргітка золоті двадцятькоронівки, потім він підтягнув одну ногавицю своїх подертих штанів і показалася нога, обви-

нена як у хворого грубими обв'язками. В обв'язках були знов зашиті золоті монети. Друга нога була теж завинена.

— Письма жадного не дали, бо пощо письма, коли передаємо гроші? А ви, пане докторе, вже мусите сами написати, коротко: — дістав 55 золотих ренет. Ага, ще на моїх плечах, в сорочці, є кілька долярів. Паннунцю, відпоріть мені ту латку на плечах на сорочці. Дайте мені картку, тай дайте їсти, бо я дуже голоден, тай пустіть на сіно виспатися — ввечір хочу вертатися, щоб через ніч перейти границю.

— Що дома чувати?

— Дома? — здорові. Ага! Журився ваш тато, що пашпорту не може дістати, а я кажу, щоб не брали собі це до голови... Тепер усі границі переїхати тяжко... Тільки таким, що ходять ціле життя пішки і не знали ніколи панських паперів, як от я — лекше. Ви напишете картку, я за той час висплюся і вертаюся. Часу шкода, чекають сінокоси.

Коли переспався, запряжено коні. Березівський і Маргітка підвозили його до границі. По дорозі питався:

— А скажіть мені ще, як тут... що чувати, якою надією живете, щоб я знав, що відповісти.

Коли Іван Михайлів прощався, промовив:

— А як вернуся, то ще будуть мене питатися, яка синова, яка їмость... адже знаєте, як то рідна жінка: „а яка, чи красна?“ То вже буду вміти їм сказати. А як буде весілля, то тільки дивіться на

гори, чи не видко де Івана Михайлова... Він уже
вам зведе ваших стареньких...

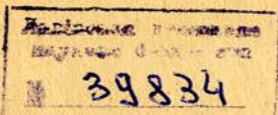
Березівський і Маргітка стояли довго поруч
і дивилися, як він стежною пнявся вверх. Побачили,
як сонце виринуло зпоза ліса і здавалось їм,
що всі гори обвішані золотими ренетами.

Ужгород-Хуст, 1938 р.

ДОСІ ВИЙШЛИ У БІБЛОТЕЦІ „ДІЛА“:

	ціна зол.
1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“, — новелі . . .	1.60
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“ (Кількадесять ілюстрацій)	2.00
3. Барбе Д'Оревілі: „Чортиці“, переклав М. Рудницький	2.00
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав В. Софронів	2.00
5. і 6. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість (2 томи)	3.60
7. і 8. Василь Масютин: „Два з одного“, повість (2 т.)	3.60
9. Ірина Вільде: „Бе восьма“, повість (вичерпане)	5.00
10. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість переклав І. Ставничий	2.50
11. В. Будзиновський: „Як чоловік зійшов на пана“	2.50
12. Володимир Бірчак: „Золота скрипка“	2.00
13. Сальваторе Фаріна: „Любов оповита брехнею“ перекл. М. Островерха (повість і новелі)	2.50
14. <u>Юрій Косач: „Клубок Аріядни“, новелі. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937)</u>	2.50
15. Іван Зубенко: „Квітка на багні“, повість	1.50
16. Богдан Лепкий: „Три портрети“, (Франко — Стефаник — Оркан)	2.50
17. Федір Дудко: „Дівчата очайдушних днів“	2.00
18. „Чорна Індія Молсдої Музи“ (В. Бірчак, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, Г. Хоткевич, С. Чарнецький, О. Шпитко, М. Яцків). Новелі, з передмовою М. Рудницького	2.50

19. Ілько Борщак: „Наполеон і Україна“. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. Передмова проф. Едварда Дрію. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937) . . .	2.50
20. Юрій Косач: „Чад“, повість	2.20
21. Михайло Посацький: „Греція — усміх життя“ З 20 ілюстраціями	3.00
22. Богдан Лепкий: „До Зарваниці“	2.20
23. Гергард Геземан: „Утеча“, повість	2.50
24. Олена Цегельська: „Гануська йде до міста“, повість	2.50
25. і 26. Юліян Опільський: „Ідоли пануть“, історична повість із часів Володимира Великого (2 томи)	4.00
27. і 28. Бальзак: „Утрачені ілюзії“, повість (2 томи)	4.00
29. Дарія Ярославська: „Полин під ногами“ (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1938)	2.50
30. і 31. Василь Масютин: „Царівна Нефрета“ (2 томи)	5.00

НАЙБЛИЖЧА КНИЖКА

Бібліотеки „Діла”

СОФІЯ ЯБЛОНСЬКА

ДАЛЕКІ
ОБРІЇ

З численними ілюстраціями

Бр. 16 кон

(1986)

PSI 301

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ

